تحقیقی مجلّہ پنجابی زبان تے ادب
ادارہ پنجابی سُلیکھ تے رہتل سار

پنجاب کلچر

(چھیماہی)

جلد02، شمارہ02، مسلسل شمارہ نمبر04......جولائی، دسمبر 2022ء

مدیر اعلیٰ
پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمٰن

مدیر
ڈاکٹر ظہیر احمد شفیق

نائب مدیر
ڈاکٹر کرامت علی مغل

پنجاب یونیورسٹی، لاہور

مقالہ لکھن والیاں لئی اصول تے قاعدے/ ہدایتاں

1۔ مقالہ ان چھپیا ہووے تے کسے دوسری تھاں چھپن لئی نہ گھلیا ہووے۔

2۔ مقالہ ان پیج پروگرام، 14 فونٹ وچ کمپوز ہووے تے سوفٹ تے ہارڈ دوویں طرح گھلیا جاوے۔

3۔ مقالے دے پہلے صفحے اُتے ہیٹھ لکھت معلومات ایس ترتیب نال درج ہوون:

مقالہ نگار دا پورا ناں، عہدہ، ادارہ، ڈاک پتہ، فون نمبر: دفتر تے موبائل، ای میل پتہ، مقالے دے ان چھپے ہون دی آپ گواہی تے دستخط۔

4۔ ہر مقالے دے نال اوس دا انگریزی وچ خلاصہ (Abstract) 100 توں 200 لفظاں وچکار لازم لکھیا ہووے تے اوس خلاصے وچ اوہناں اکھراں ہیٹھ لکیر لائی جاوے۔ جیہڑے انٹرنیٹ سرچ لئی اُگھویں یاں خاص (Key words) لئی استعمال ہو سکن۔ گھٹ توں گھٹ 5 اکھر ایجے ہوون جیہڑے مقالے دے مختلف پکھاں نوں ظاہر کرن مثلاً جے کوئی مقالہ چڑھدے یا مشرقی پنجاب دے ادب بارے ہے تے لفظ Indian Punjabi Literature ہیٹھ لکیر لائی جاوے جے اس وچ کسے خاص شخصیت، ادبی صنف یاں لوک ادب دا ذکر ہووے تے اوس شخصیت، صنف تے لوک ادب دے اوس خاص کھیتر ہیٹھ لکیر لائی جاوے۔ ایسے طرح مقالہ جیہناں سرناویاں نوں پُوردا اے یاں جس بھی کھیتر دا ویروا کردا اے اوہناں دے ہیٹھ وی لکیر لائی جاوے جویں Folk، Feminist، Colonial، Social & Political Culture، وغیرہ

5۔ مقالے وچ جدوں پہلی وار کسے اہم شخصیت دا ناں آوے تے کمانیاں (بریکٹاں) وچ اوس دی تاریخ پیدائش تے تاریخ وفات (موقعے مطابق) درج کیتی جائے۔ جے کر کسے حکمران یاں بادشاہ دا ذکر آوے تے اوتھے اوہدی حاکمی دے سال لکھے جان اتے کسے اہم یاں خاص کتاب دی صورت وچ اوس دا چھپن ورہا لکھیا جاوے۔

6۔ پنجابی توں علاوہ دوجیاں زباناں وچ شخصیتاں دے ناں یاں کتاباں دے سرناویں کمانیاں وچ انگریزی اکھراں وچ لکھے جان۔

7۔ حوالیاں، مآخذاں تے کتابیات لئی ''پنجاب کلچر'' لئی متھے طریقے نوں اپنایا جاوے، مثال دے طور تے:

کتاب دا حوالہ: عبدالغفور قریشی۔ پنجابی ادب دی کہانی (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1989ء)40۔

کتابیات وچ اندراج: عبدالغفور قریشی۔ پنجابی ادب دی کہانی۔ لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1989ء

مضمون دا حوالہ: فوزیہ حنیف، ڈاکٹر، ''ترقی پسند تحریک تے پاکستانی پنجابی ڈرامہ''، کھوج 81 (جولائی۔دسمبر 2018ء): 47۔

مآخذاں یاں کتابیات وچ اندراج:

فوزیہ حنیف، ڈاکٹر، ''ترقی پسند تحریک تے پاکستانی پنجابی ڈرامہ''، کھوج 81 (جولائی۔دسمبر 2018ء)47-81

Online Sources لئی:

ویب سائٹ دا پورا پتہ، اوس توں فائدہ چکن دی تاریخ، جس مضمون دا حوالہ دتا جائے اوس دے سرناویں تے لیکھک دا ناں وی دیو۔

8۔ HEC دی ہدایت مطابق ایس وچ مقالہ چھاپن توں پہلاں دو ماہراں کول مخفی تحریری رائے (Blind Review) لئی گھلیا جاندا اے۔ دوواں ماہراں دی مثبت، منفی رائے دے مطابق ہی مقالے نوں ''کھوج'' وچ شامل کرن یا نہ کرن دا فیصلہ کیتا جاندا اے۔

آن لائن ویب سائٹ: http://ipcs.edu.pk

انڈیکسنگ ویب سائٹ: http://tehqeeqat.org

حوالیاں لئی ہور جانکاری لئی: http://mgrin.ursinus.edu/help/resrch_guides/cit_style|_chicago.htm

مدیر: مجلّہ پنجاب کلچر۔ ادارہ پنجابی سُلیکھ تے رہتل سار، پنجاب یونیورسٹی علامہ اقبال کیمپس، لاہور (پاکستان)

E-mail: director.ipcs@pu.edu.pk, dr.nabilarehman@gmail.com

Ph&Fax: 042-99210834

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

نعت

مُک گئی کالی رات غماں دی ۔۔۔ کھِنڈ کھِنڈ پئی خشبو فجراں دی
چمکے شہر گراں تے بیلے ۔۔۔ اِنج ہوئی رِکن مِن کرناں دی
چُپ چپیتی رُخصت ہوئی ۔۔۔ دُنیا وچوں فصل خزاں دی
تَن مَن دے وچ چانن لگا ۔۔۔ رنگ لیائی سِک مِتراں دی
اوس سمے وچ میں جا پُجا ۔۔۔ ٹَپ کے کندھ چودہ صدیاں دی
اُس نوں غار حرا وچ ڈِٹھا ۔۔۔ جس بدلی تقدیر دِناں دی
میں وی ٹوراں گل اوسے توں ۔۔۔ جس توں ٹُردی گل کرماں دی
فر ڈِٹھی اوہ ذات صفات اے ۔۔۔ خالق ول خلق نوں بُلاندی
طائف دے لئی پھل پُھل منگے ۔۔۔ جتھے بارش سی پتھراں دی
شیما بچپن دے وچ ویکھی ۔۔۔ جس دے سر تے چھاں بدلاں دی
ارقمؓ دے پُت زیدؓ نے ڈِٹھی ۔۔۔ ہرنی کلمہ جیہدا الاندی
میں کیہ اُس دے وصف گناواں ۔۔۔ رب دی ذات جیہنوں وڈیاندی
لبھے کوئی مثال نہ جس دے ۔۔۔ اُچے خلق تے سُچے نیاں دی
علم ہے جس دے در دا نوکر ۔۔۔ عقل ہے جس دے گھر دی باندی
جس دا ذکر ہے لُوں لُوں کردا ۔۔۔ جس دے گیت ہے نس نس گاندی
جس دی طبع کریم کدے نا ۔۔۔ مانگت نوں خالی پرتاندی
جس دی ذات گرامی تھاں تھاں ۔۔۔ دو جگ وچ رحمت ورتاندی
جس دی نیویں نظر ازل توں ۔۔۔ ہستی دا سینا دھڑکاندی
جس دی یاد مُبارک اَج وی ۔۔۔ رُوحاں دے ویڑھے مہکاندی

جس دی نوری سیرت ہر دَم — سوچاں وچ گلزار کھڑاندی
جس دی دعوت رہی ہمیشا — عزماں دے بوہاں کھڑکاندی
اُس دی اُمت دی بے حالی — میتھوں تے نہیں ویکھی جاندی
ربا! سُن لے میرے ہاڑے — حل کردے مشکل رُوحاں دی
چھیکڑلی اِس اُمت تائیں — بخش قیادت سبھ قوماں دی
میں شاعر کملی والےؐ دا — منگاں خیر سبھ انساناں دی
شعر میرے نوں دے تاثیراں — تِکھی کر دے لَے درداں دی
ربّا! میریا سوہنیا ربّا! — روح میری اے ڈاہڈی ماندی
ڈاروں وچھڑی کونج دے وانگوں — جِند نمانی رہے کُرلاندی
میری قسمت وچ وی لکھ دے — دُھوڑ اوہناں روشن راہواں دی
پُھٹ پُھٹ پیندی جیہناں وچوں — شوخی ہَولے پُھل قدماں دی
مینوں وی اِک وار وکھا دے — اوہ وستی اپنے رنگاں دی
جالی پاک دے کول کھلو کے — ڈالی پیش کراں نعتاں دی
ایسے حالت دے وچ ٹُٹے — ڈوری تائبؔ دے ساہواں دی

............حفیظ تائبؔ

فہرست

اداریہ	مدیر اعلیٰ	07
1- بھگت کبیر تے اوہدے وچار	ڈاکٹر سعادت علی ثاقب	09
2- ناول ''پروفیسر'' دا فنی تے فکری مطالعہ	ڈاکٹر فوزیہ حنیف	31
3- تماہی ''سانجھ'' وِچ چھپیاں لکھتاں دی ببلیو گرافی	اعجاز علی	58
4- شہباز دانش دی شاعری دا مزاحمتی رنگ	اشفاق احمد صدیقی	97

پنجاب تے پنجابی بارے اردو مقالہ:

5- گرونانک کے ابتدائی ایام اور شاعری میں ان کا کردار	ڈاکٹر بتول زہرہ	109

اداریہ

پنجاب صدیاں پرانی دھرتی اے تے ایس دا وسیب وی صدیاں پرانا اے ایس وسیب دی اُچیچی پچھان سُوجھ بُوجھ تے گیان نال جُڑی اے جیہدا کارن ایہہ وی اے کہ ایتھے لوکائی نے جیون نوں ودھیا توں ودھیا ڈھنگ نال گزارن دا جتن کیتا سی جس واسطے اپنے آل دوال نوں گوکھنا تے پرکھنا وی پیندا اے تے ایسے ای سلسلے وچ اِک پارکھ وانگ جیون دے ہر کھیتر نوں وی ویکھیا گیا سی، پرانیاں تھیہاں توں کھنڈراں توں جو ایس دی وسیب، رہتل تے سُلیکھ دے آثار نظر آندے نیں اوس توں ایہہ ای گل ہور پکیری ہو جاندی اے کہ پنجاب دے واسی گیان، سُوجھ بوجھ تے سائنف نال لمیرے چِراں توں جُڑے ہوئے نیں تے اجے تیکر جُڑے نیں پر ویلے نال جیہڑی تبدیلی آئی اے اوس نوں وی اپنا لیا اے۔ زبان و بیان، ٹیکنالوجی تے گیان دے وکھ وکھ کھیتر اں وچ تخلیق دا عمل وی بدل گیا اے جس نے انسان نوں ہور گُنی بنا دِتا اے ایہہ گُن پنجاب واسیاں دی تخلیق توں وی اُگھڑواں وکھالی دیندا اے جے ساہت، کھوج پرکھ دی گل کریئے تاں ایس وچ اجیہی تخلیق کیتی جا رہی اے جس نوں قومانتری پدھر تے مان وی مِل رہیا اے۔ ہیٹھلے انک وچ جیہڑیاں لکھتاں پیش کیتیاں جان رہیاں نیں اوہدے وچ وی نویکلا پن وکھالی دیندا اے تے علم دی تریہہ والیاں واسطے اِک مِٹھے چشمے وانگ لگدا اے۔

ڈاکٹر سعادت علی ثاقب نے ''بھگت کبیر تے اوہدے وچار'' دے سرناویں ہیٹھ بھرواں مقالہ لکھیا اے جیہدے وچ بھگت کبیر دے جیون تے جیون وچ رچیاں لکھتاں دے اندرلت تت نوں بیانیا اے۔

ڈاکٹر فوزیہ حنیف نے '' ناول 'پروفیسر' دا فنی تے فکری مطالعہ'' وچ تحقیقی تے تجزیاتی مطالعے دے تقاضے پورے کر دیاں ہویاں ناول دے وکھ وکھ پکھاں نوں ساہمنے لیاون دا جتن کیتا اے۔اعجاز علی نے '' تماہی ''سانجھ'' وِچ چھپیاں لکھتاں دی ببلیو گرافی'' بنا کے نویں کھوج پرکھ دے راہیاں لئی پندھ نوں سوکھا کرن دا چارہ کر چھڈیا اے' تماہی سانجھ اِکو ویلے شاہ مُکھی تے گُر مکھی لپیاں وچ چھپدا رہیا تے ایہدی پچھان معیاری لکھت رہی۔اشفاق طاہر دے مقالے دا سرناواں سی'' شہباز دانش دی شاعری دا مزاحمتی رنگ'' ایس مقالے وچ اوہناں نے شہباز دانش دے کلام وچ اجیہے کلام نوں بیانیا اے جیہناں نال بُرائی دے خلاف مزاحمتی رنگ ملدا اے تے آپ دے کلام وچ کلاسیکی شاعراں دے صوفیانہ اثرات وی وکھائے نیں۔ڈاکٹر بتول زہرہ نے '' گرونانک کے ابتدائی ایام اور شاعری میں ان کا کردار'' وچ گرو نانک ہوراں نال جُڑے وچاراں نوں اردو زبان وچ بیان کیتا اے۔

''پنجاب کلچر'' نویں پارکھاں تے کھوجیاں نوں جی آیاں نوں کہندا اے تاں جو نویں پیڑھی پنجابی زبان و اَدب نال جُڑی رہوے گی تاں سبّھے خیراں ای ہوون گِیاں۔

.... مدیر اعلیٰ

☆☆☆

☆ ڈاکٹر سعادت علی ثاقب

بھگت کبیر تے اوہدے وچار

Baght Kabir and his Teachings

Abstract

Baght Kabir was one of those classical poets who created couplets (Doha) in such a language which proved to be origion of Urdu, Punjabi and Pashachi languages. Doha genre is used for the saying of the saints and sages of the ages. Baght Kabir was efficacious and experienced missionary of Bhagti Movement, impressed by the teachings of Rama Nang, He preached integrity, Humanity, Love for Human beings, Tolerance and respect for every Religion, through his poetry. Guru Nank the founder of Sikhism in subcontinent was his deciple who promoted his mission and spread the teachings.

Keywords: *Classic.Doha genre.efficacious.Tolerance and respect.Sikhism in subcontinent*

....

بھگتی تحریک دے اُچ پدھر دے پرچارک، شاعر تے فلاسفر بھگت کبیر 1398ء دے نیڑے تیڑے پنڈ وارنناسی بنارس وچ پیدا ہوئے پر اوہناں دے جنم بارے بہت ساریاں روایتاں تے کہانیاں مشہور نیں۔ اک کہانی ایس طرح بیان کیتی جاندی اے پئی کاشی پور وچ اک نکا جیہا بال چھپڑ کنارے جنگل وچ لمی لمی گھاہ اُتے لما پیا رو رہیا سی۔ اوس جنگل وچوں اک جولاہے دا گزر ہویا جیہدا ناں نورا سی۔ اوس نے بال نوں روندیاں ویکھیا تے گودی چُک لیا۔ بال چُپ

ہوگیا۔ نورے جولاہے نے جنگل وچ اوہدے ماں پیو، والی وارث نوں لبھیا پر دُور دُور تک کسے بندے تے بندے دی ذات دا کوئی کھوج نہ ملیا۔ اخیر اوہ تھک ہار کے بال نوں اپنے گھر لے آیا۔ اوہدی زنانی دا ناں نعمان سی تے اوہ بے اولاد سی۔ اوہناں نے بال نوں رب دی دین سمجھ کے پالیا تے اوہدا ناں کبیر رکھیا۔ ایس طرح اوہدی پرورش مسلمان گھرانے وچ ہوئی۔ بھگت کبیر نے اپنے شبداں وچ ایس واقعہ دی تصدیق کیتی اے:

اب ہم اوگت سے چل آئے

اس مایا نے جگ بھرمایا — میرا بھید نہ پائے
نہ میرے جنم نہ گربھ لبیرا — مالک ہوئے دکھلائے
کاشی پور میں جنگل ڈیرا — تہاں جولاہا نے پائے
نہ میرے گگن دھرن پُن ناہیں — میں ہوں گیان اُپارا
آ تم روپ پرگٹ نج جگ میں — سوئی نام ہمارا
نا میرے ہستی رکت نہیں چرما — ہم تو شبد بر کاشی
دیہہ اپار پار پر شوتم — کہیں کبیر ابناشی (1)

ترجمہ: میں بے حدی دے طبقہ توں ظاہر ہویا۔ دولت نے دنیا نوں انج بھرمایا اے پئی کسے نوں میرا بھیت نہیں معلوم۔ نہ میں پیدا ہویا نہ میں ماں دی ککھ وچ آیا۔ صرف اک بال دی شکل وچ اپنے ظاہر ہون دا تماشا وکھایا۔ کاشی پور دے ویران جنگل وچ ڈیرا لایا سی۔ جولاہے دی نظر پے گئی۔ اوہ گھریں چک لیایا۔ اسمان تے زمین میرے نہیں۔ میں اپارا تے حدوں ودھ گیان ہاں۔ اپنی اصل ہستی وچ مکمل روپ نال ظاہر ہاں ایہو میرا ناں اے۔ ہڈی، لہو، چمڑے دا میرے نال کوئی سمبندھ نہیں یعنی میں جسمانی یا مادی نہیں آں۔ میں صرف شبد پرکاشی آں۔ میں پرشوتم حقیقی ذات ہاں۔ میں لافانی کبیر ہاں۔

بہت ساریاں کتاباں وچ لکھیا اے پئی بھگت کبیر دا جنم 1455ء بکرمی جیٹھ مہینے دی بارش

وچ ہویا۔ جویں اوہناں دے اک چیلے شری ہری داس جی سادھو نے اپنی کتاب وچ لکھیا اے:

چودہ سو پچپن کے سمت چندر باریک ٹھاٹھ ٹھئے
جیٹھ شُدی برسایت کے دن پورن ماشی کے تتھ پرگٹ بھئے
گھن گرجے اور دامنی دمکے ، بودن کے جھڑ لاگ گئے
ہر تالاب میں کمل کھلے ، تہاں بھانو کبیر پرکاش بھئے
گونا لے کر نیرو آیو ترکھا ونت بھئے
نیرو نعمان ہر تلاء میں پانی پین گئے
بھئے بس بولی سُندر نعمان من میں تراس بھیا بھاری
یہ بالک یہاں کس ڈارا بیاہی دا بدھوا ناری(2)

ترجمہ: 1455 سمت بکرمی وچ جیٹھ دے مہینے دی برسایت پورن ماشی سی۔ اوس دن اک وکھرا نظارہ ویکھیا۔ بدل گج رہے سن۔ بجلی چمک رہی سی۔ برسات دی جھڑی لگی ہوئی سی۔ تالاب وچ کنول دے پھُل کھڑے ہوئے سن۔ اوتھے کبیر صاحب سورج وانگن چمک رہے سن۔ نورا جولاہا اپنی زنانی نعمان نوں لے کے گھر جا رہیا سی۔ پیاس دی شدت سی۔ پانی پینے دی نیت نال تالاب ول گیا۔ نعمان بال نوں ویکھ کے ڈر گئی۔ اپنے خاوند نوں پچھیا۔ اس بالک نوں ایتھے کون سٹ گیا اے۔ ایہہ کسے سہاگن دا کم اے یا کسے بیوہ دا کم اے۔

بھگت کبیر نے بالپن وچ مسلمان صوفیاں تے ہندوستناں، سادھوآں تے جوگیاں دیاں محفلاں وچ بہہ کے تعلیم حاصل کیتی۔ ایس لئی اوہ ہندو تے مسلمان دوواں کولوں متاثر سن تے دوواں مذہباں دا پالن تے عزت کردے سن۔ اوہناں وچکار کوئی فرق نہیں سمجھدے سن۔ ایس لئی اکثر اپنے ہان تے منڈیاں نال مل کے رام نام دا جاپ کردے سن۔ ذرا سیانے ہوئے تے باپ (نورے جولاہے) توں کھڈی دا کم سکھیا۔ تانا بانا بُنن لگ پئے۔ کپڑے دا تھان بنا کے ویچن لئی بازار لے جاندے۔ جو قیمت ہوندی اوس توں ودھ کدی نہ منگدے۔ جو مُل وٹ دے ادھی رقم

مائی نعمان نوں دے دیندے تے باقی دی ادھی فقیراں تے غریباں وچ ونڈ دیندے سن۔

اک دن کپڑے دا تھان لے کے بازار گئے لوکاں نے قیمت پچھی آپ نے پنج ٹکے دسی۔ لوکاں نے آکھیا۔ ایس تھان دی قیمت تن ٹکے توں کسے صورت ودھ نہیں، پر آپ پنج ٹکے اُتے اڑے رہے۔ آخر اک بندے نے پنج ٹکیاں وچ اوہ تھان خرید لیا تے تھوڑی دُور جا کے جھوٹ بول کے اوہی تھان ست ٹکیاں وچ ویچ دتا۔ بھگت کبیر ایہہ تماشا ویکھ کے ہسے تے آکھیا:

پانچ ٹکے کا دوپٹا ، سات ٹکے کو جائے
سانچ کہوں تو مانے ناہیں ، جھوٹے جگ پتیائے
سانچی بات کبیرا کہیں
سب کے من سے اُترے رہیں (3)

اک دیہاڑے بھگت کبیر بازار وچ کھڑے تھان ویچ رہے سن۔ پئی شہر دے کوتوال نے گھٹ قیمت وچ تھان لینا چاہیا۔ آپ عادت موجب اکو جائز قیمت اُتے اڑے رہے۔ کوتوال نے دھمکی دتی جے توں مینوں تھان نہ دتا تے میں تینوں شہر وچ رہن نہ دیواں گا۔ آپ نے جواب وچ آکھیا:

کیا میں گھر کا ہَو کا پھوریو، مانش ماریو، کیا دھن چوریو
کیا میں باٹ پرائی ماری ، کیا میں تکی پرائی ناری (4)

ترجمہ: کیہ میں کسے گھر وچ سنھ لائی اے، کسے بندے نوں قتل کیتا یا کسے دا مال چُرایا اے، کسے دی زمین کھوئی یا راستہ روکیا اے، یا پرائی زنانی ول ویکھیا اے۔

میں کجھ وی نہیں کیتا۔ فیر توں شہر وچوں مینوں کس جُرم وچ کڈھ دیویں گا؟ اوس کوتوال نے آپ اُتے جھوٹا مقدمہ بنا دتا پر آپ سچے سن ایس لئی قاضی دی عدالت توں صاف بری ہو گئے۔ اوس سمے آپ نے فرمایا:

جاکو راکھے سائیاں مار سکے نہ کوئے
بال نہ بانکا کر سکے جو جگ بیری ہوئے (5)

کتاب ''کبیر جوگ'' وچ لکھیا اے پئی بھگت کبیر جدوں ستاں ورہیاں دے ہوئے، نورا جولاہے نے اسلامی رواج موجب آپ نوں ختنے بہانا چاہیا پر آپ راضی نہ ہوئے۔ کجھ ہندوواں تے مسلماناں نے زبردستی پھڑ کے آپ نوں نائی اگے بٹھا دتا۔ اوس سمے آپ نے ہندوواں تے مسلماناں نوں اک شبد گا کے سُنایا:

زور ظلم تم کرتے ہو ، میں نہ بدوں کا بھائی
جو خدائے تو ہی تُرک کرتے ہے آپ کٹی کیوں نہ آئی
سنت کرائے ترک جو ہونا ، عورت کو کیا کہیئے
اردھ سریری ناری بکھانا تاسوں ہندو رہیئے
گھال جنیئو باھمن ہوا ، ناری کیا پھرایا
وہ جنم کی شندری پروسے تم پانڈے کیوں کھایا
ہندو ترک ایک راہ ہے ، ستگور بھید بتائی
کہیں کبیر سُنو بھائی سنتو ، رام نہ کہیو خدائی (6)

ترجمہ: تُسیں لوک ہُن زبردستی تے ظلم کرن اُتے اُتر آئے او۔ میں تہاڈی گل نہیں مناں گا۔ جے رب نوں مسلمان پیدا کرنا منظور ہوندا تے اوہ بندے نوں ختنے کر کے پیدا کردا۔ فیر ہندو تے مسلمان وچکار فرق واضح ہو جاندا۔ جے مسلمان مرد دی پچھان ختنہ اے تے تسیں زنانی نوں کیہ آکھو گے؟ اوہدا ختنہ نہیں ہوندا۔ کیہ اوہ مسلمان نہیں ہوندی۔ فیر اوس نوں تسیں کیہ ہندو آکھو گے۔

ایسے طرح گل وچ جنیئو (زنار) پا کے مرد، ہندو براہمن بن جاندا اے۔ زنانی نوں جنیئو کیوں نہیں پہناؤندے اوس نوں ہندو کیوں نہیں بناؤندے؟ ایس طرح اوہ جنم جنم دی چوہڑی (شودرنی) رہ جاندی اے، کیہ اوس چوہڑی دے ہتھ دا پکا ہویا کھانا کھا کے تہاڈا دھرم بھرشٹ نہیں ہوندا؟

کبیر کہندا اے بھراوٗ تے فقیرو سُنو۔ مینوں میرے گورو نے ایہہ بھیت دسیا اے پئی

ہندو تے مسلمان دونواں دا اکو راہ اے۔ اوس خالق نوں کوئی رام آکھدا اے تے کوئی خدا کہندا اے۔ ایہہ صرف لفظاں دا ہیر پھیر اے۔ دونواں دا پیدا کرن والا تے پالن والا اکو ربّ اے۔

سارے کاشی پور وچ دُھم مچ گئی پئی نورے جولاہے دے گھر اک عجیب مُنڈا پیدا ہویا اے جیہڑا نہ ہندو اے تے نہ مسلمان۔ اوہ دونواں دی عزت کردا اے تے دونواں نوں سچا من دا اے۔ اوہدے نیڑے دونویں مذہب رب نال ملن دی راہ نیں۔ اوہ شاعر اے ایس لئی شعراں وچ گا کے جواب دیندا اے۔ اوہ فلاسفر اے ایس لئی ہر گل دلیل نال کردا اے۔ اوہدی خوش زبانی تے خوش بیانی وچ جادو اے۔ اوس نے نہ وید تے شاستر پڑھے نیں تے نہ ای قرآن مجید پڑھیا اے پر اوہدے وچار سونے نال تولن لائق نہیں۔ اوہ آکھدا اے پئی ہر بندہ فطرت اُتے پیدا ہوندا اے۔ اوہ نہ ہندو ہوندا اے تے نہ مسلمان۔ اوہ جس گھر جنم لیندا اے اوہو مذہب اختیار کر لیندا اے۔ جس ماحول وچ اوہدی پرورش ہوندی اے اوسے طرح دے اوہدے وچار بن جاندے نیں۔ اوہ (بھگت کبیر) دوجے صوفیاں تے سنتاں وانگوں اپنے منن والیاں نوں انسانیت دا درس دیندا اے تے انسانیت نوں بندے دی وڈیائی تے خاصیت سمجھدا اے۔ اوہدے نیڑے ذات پات، بھید بھاؤ، اوچ نیچ کوئی چیز نہیں۔ اوہ آکھدا اے پئی ایہہ لوکائی وچ فرق تے نفرت پیدا کردی اے۔ ایسے پاروں اوس نے آکھیا اے:

ذات پات نہ پوچھو سادھ کی، پوچھ لیجے گیان
مول کرو تلوار کا پڑا رہن دیو میان(7)

حقی گل اے پئی فقیر تے سادھو دی کوئی ذات نہیں ہوندی۔ اصل چیز اوہدا علم فن تے گیان ہوندا اے۔ جیہڑا اوہدی شخصیت دا سہپن تے نور ہوندا اے۔ جیہدے نال اوہدی سنگت وچ بیٹھن والیاں دے دل روشن ہو جاندے نیں تے روح مہک اُٹھدی اے۔ جویں اصل تلوار دی قیمت ہوندی اے پر اوہدے اُتے چڑھے ہوئے میان دی کوئی خوبی نہیں ہوندی ایس لئی اوہدا کوئی مُل نہیں پچھدا، صرف تلوار دا مُل کردا اے۔

بھگت کبیر نے ایس مضمون نوں اپنے کلام راہیں مختلف ڈھنگ تے مختلف لفظاں وچ پیش کیتا اے۔ جیہدے نال ایس موضوع دے بہت سارے پکھ تے شیڈ ساڈے سامنے

آ جاندے نیں۔ جیویں:

کبیر سنگت سادھ کی نِت پرتی کیجے جائے
دُرمت دُور بہاوئی دیوے سو متی بڑھائے[8]

واصف علی واصف دا قول اے پئی:

''فقیراں تے درویشاں دی محفل وچ اپنا دماغ بند رکھو تے دل کھُلا رکھو۔ ایس دے اُلٹ عالماں فاضلاں دی مجلس وچ اپنا دل بند رکھو تے دماغ کھُلا رکھو۔''[9]

کیوں جے درویشاں دیاں گلاں دل اُتے تے عالماں دیاں گلاں دماغ اُتے اثر کردیاں نیں۔ بھگت کبیر دا وی ایہو خیال اے پئی سادھوآں دی سنگت نال سُکھ تے روحانی خوشی حاصل ہوندی اے۔ غم، دُکھ، درد دُور نہیں جاندے۔ ایس لئی دُور دراڈا پندھ طے کر کے اوتھے جانا چاہیدا اے جتھے سادھو تے فقیر دی سنگت حاصل ہووے، فرماؤندے نیں:

سمت سنگ سی سُکھ اونجے ست سنگ سے دُکھ جائے
کہیں کبیر تہاں جایئے سادھ سنگ جہاں پائے[10]

بھگت کبیر نے اپنے کلام وچ کدھرے سادھ تے کدھرے سنت دا لفظ ورتیا اے۔ اوہناں دے نیڑے ایہناں دونواں لفظاں وچ کوئی فرق نہیں۔ دونویں ہم معنی تے مترادف الفاظ نیں۔ دونواں دے معنی فقیر تے درویش دے نیں۔ ایس لئی کدھرے ''کہیں کبیر سنو بھائی سادھا'' لکھدے نیں تے کدھرے ''کہیں کبیر سنو بھائی سنتو'' آکھدے نیں یعنی اوہ دونواں لفظاں نوں اکو معنی وچ ورتدے نیں۔ جدوں کہ رادھا سوامی مت وچ ایہہ دو وکھرے وکھرے الفاظ نیں تے ایہناں دے معنی وی وکھرے نیں۔ اوہناں دے نیڑے سادھو اوس نوں آکھدے نیں جیہڑا سادھن دے مقام توں حالے اُپر نہ گیا ہووے تے سنت دا خطاب اوس نوں دتا جاندا اے جس نے سبھے روحانی منزلاں پار کرلئیاں ہون ایس لئی اوہناں دے نیڑے سنت دا درجہ اُچا تے سچا اے۔

بھگت کبیر دے نیڑے سادھو یا سنت اوہ بندہ ہوندا اے جیہڑا موہ مایا دے چکر توں باہر

ہوندا اے۔ اوہدے نیڑے ہیرا تے پتھر برابر ہوندے نیں اوہ ککھ تے لکھ وچ کوئی فرق نہیں رکھدا۔ اوہ دنیا تے دنیا دیاں چیزاں دی کوئی پرواہ نہیں کردا سگوں ایہناں توں بے نیاز ہوندا اے۔ اوہ ذات پات تے مذہبی تفرقے توں اُچا ہوندا اے۔ اوہ صرف رب نال محبت کردا اے۔ جے کجھ مل جاندا اے کھالیندا اے جے کجھ نہیں ملدا کوئی گلہ نہیں کردا، سگوں رب دا شکرادا کردا اے:

کبیر سوئی پیر ہے جو جانے پر پیر
جو پر پیر نہ جانئ سو کافر بے پیر(11)

بھگت کبیر دے کلام دے دو مجموعے بیجک تے بانی چھاپے چڑھ چکے نیں۔ اوہناں توں اڈ کجھ ہور کلام تے بھگت کبیر دے حالات تے واقعات اک موٹی کتاب ''کبیر جوگ'' وچ ملدے نیں۔

کبیر جوگ وچ بہت سارے واقعات درج نیں، پر اک واقعہ مذہب تے ریا کار لوکاں دے حوالے نال ایس طرح درج اے:

''روایت ہے کہ جہاں گشت نامی بغداد کا ایک صوفی سیاح، کبیر صاحب کے کمالات کی شہرت سُن کر بنارس میں ملنے آیا۔ آپ کو خبر ہوگئی۔ دوسرے دن حکم دیا کہ ''دروازہ پر سُور باندھ دو'' ایسا ہی کیا گیا۔ آپ مکان کے جھروکے میں بیٹھے ہوئے اُس کا انتظار کر رہے تھے۔ صوفی آیا۔ جب اُس کی نظر سُور پر پڑی، دل بے چین ہوگیا۔ مسلمان سُور کو دیکھنے تک کو بُرا سمجھتے ہیں اور اُسے حرام جانتے ہیں۔ غصہ اور نفرت کے جذبات کے زیراثر آ کر اُس نے پیٹھ پھیری اور لوٹنے کا ارادہ کیا۔ آپ آواز دیتے ہیں۔

جہاں گشت! تم تو میری ملاقات کے لیے دُور دراز کا سفر کر کے آئے تھے۔ پھر بغیر ملے ہوئے واپس کیوں چلے جاتے ہو؟

اُس نے نظر کی۔ کبیر صاحب کی مُسکراتی ہوئی جمالی صورت کی زیارت ہوئی۔ آداب بجا لانے کے بعد بولا ''حضور نے باہر حرام باندھ رکھا ہے''۔

کبیر صاحب نے قہقہہ مارا۔ کیوں جہاں گشت۔ جسے تم حرام سمجھ رہے ہو۔ وہ

باہر باندھنے کی چیز ہے یا اندر رکھنے کی؟''
بھائی۔ میں تو جس خیال یا جذبے اور جس شئے کو حرام سمجھتا ہوں اُسے باہر ہی نکال کر باندھ رکھتا ہوں تا کہ وہ پھر اندر داخل نہ ہونے پاوے۔ باہر ہی بندھا رہے۔
جو لوگ حرام کے خیال اور جذبے کو اندر باندھ رکھتے ہیں وہ اور ہی مخلوق ہوں گے۔ میں ایسا نہیں کرتا۔صوفی جہاں گشت کی آنکھیں کھُل گئیں۔سمجھ گیا کہ کبیر صاحب بڑے بزرگ ہیں۔''[12]

رمینی

در کی بات کیوں درویسا	بادشاہ ہے کونے بھیسا
کہاں کوچ کہاں کرے مقاما	کون سُرت لو کرو سلاما
میں توہے پوچھوں مسلمانا	لال زرد کا تانا بانا
قاضی کاج کرو تم کیسا	گھر گھر ذبح کراؤ بھینسا
درد نہ جانے پیر کہاوے	پیتا پڑھ پڑھ جگ سمجھاوے
کہے کبیر یک سید کہاوے	آپ سریکھے کے جگ کو بُلاوے

ساکھی

دن بھر روزہ دھرت ہو	رات ہتیت ہو گائے
یہ خون وہ بندگی	کیونکر خوشی خدائے[13]

سادھو، سنت تے فقیر آزاد مشرب ہوندے نیں۔ اوہناں دا دل مذہب ، غیر مذہب، ذات پات دے میل توں پاک تے شیشے وانگوں صاف ہوندا اے۔ ایسے پاروں مولانا جلال الدین رومی نے فرمایا سی:

کُفر است در طریقتِ ما کینہ داشتن
آئین ماسیت سینہ چو آئینہ داشتن[14]

بھگت کبیر نے ہمیشہ لوکائی نوں سچ بولن دی تلقین کیتی تے جھوٹھ نہ بولن دی تعلیم دتی اے۔ کیوں جے اوہناں دا نظریہ سی پئی جھوٹھ بولن نال بہت ساریاں معاشرتی تے سماجی برائیاں جنم لیندیاں نیں۔ لوک کراہے پے جاندے نیں تے گناہواں دی دلدل وچ دھس جاندے نیں۔ جیہڑا بندہ سچا ہوندا اے اوس نوں کوئی غم یا دُکھ یا ڈر خوف نہیں ہوندا۔ نہ اوہنوں رزق دی تھوڑ ہوندی اے تے نہ اوس نوں کوئی بددُعا لگدی اے۔ سگوں نت دن اوہدی عزت تے قدر وچ وادھا ہوندا رہندا اے:

سانچے شراب نہ لاگئی، سانچے کال نہ کھائے
سانچے کو سانچا ملے ، سانچ مانہہ سمائے (15)

سچا دکاندار اوہ ہوندا اے جیہڑا دکان اندر جھاڑو نال صفائی کر کے کوڑا باہر سُٹ دیندا اے۔ اوس دکاندار دا سودا کھرا تے مُل جائز ہوندا اے۔ گاہک نوں اوہدی دکان توں سودا خرید کے تسلی ہوندی اے۔ مراد اے پئی سچے بندے اُتے ہر کوئی اعتبار کردا اے۔ بھگت کبیر فرماوندے نیں:

جو سانچا بانیاں سانچی ہاٹ لگائے
اندر جھاڑو دے کر کوڑا باہر بہائے (16)

بھگت کبیر نے اپنے شبداں تے دوہیاں راہیں لوکاں نوں اخلاقیات دا درس دتا اے تے دسیا اے پئی جیہڑا بندہ اخلاق دا اُچا اے اوہو بندہ سُچا اے تے ایہہ سچائی سچ بولن تے پورا تولن نال حاصل ہوندی اے۔ بھگت کبیر دا نظریہ اے پئی سچے بندے دے من دے شیشے اندر رب دے حُسن دے لشکارے پیندے نیں تے جھوٹھے بندے دا دل کالا تے زنگال کھادے شیشے وانگوں ہوندا اے۔ آپ دا اک دوہا اے:

سانچ برابر تپ نہیں جھوٹ برابر پاپ
جاکے ہردے سانچ ہے تاکے ہردے آپ (17)

بندے دی حیاتی عارضی تے فانی اے۔ اوس نوں کجھ علم نہیں ہوندا پئی کدوں ملک الموت نے آ جانا اے یعنی سامان سو ورھیاں دا ہوندا اے تے اگلے پل دا کوئی اعتبار نہیں ہوندا۔

ایس لئی بھگت کبیر نے جھوٹھ بولن توں منع کردے ہویاں فرمایا اے:

کبیر جھوٹ نہ بولیئے جب لگ پار بسائے
نا جانوں کیا ہوئے گا پل کے جو تھے بھائے (18)

بھگت کبیر نوں اکواری کسے سادھو نے طعنہ ماریا پئی تیرا تے گورو ای کوئی نہیں۔ ایس لئی تیری کسے وی گل دا سانوں کوئی اعتبار نہیں۔ توں بے پیرا تے بے مرشدا ایں۔ بھگت کبیر نوں سادھو دی ایہہ گل دل لگی تے اوسے سمے گورو دی بھال شروع کر دتی۔

اوس زمانے وچ گورو راما نند جی دا بڑا چرچا سی۔ بھگت کبیر اوہناں دی خدمت وچ حاضر ہوئے تے رسم رواج موجب اوہناں دے چیلے بن گئے۔ راما نند نے ''بھگتی مارگ میں پورن برہمہ اوتار مہا پربھو کرشن چندر آنند نے اپنی ذات سے ان سب نشٹھاؤں کی بنیاد رکھ کر عملی مثال سے اُن کی مصلحت اور ضرورت کو ذہن نشین کرایا۔'' (19)

بھگت کبیر دن رات گورو دی سیوا وچ جُٹے رہندے سن تے آکھدے سن۔ پئی گورو اک قلعی گر وانگوں ہوندا اے اوہ قلعی گر طرح دل دا میل دھو کے قلعی کر دیندا اے تے دل شیشے وانگن چمکن لگ پیندا اے:

گورو سقلی گر کیجئے گیلان سقلا دے
من کا میل چھڑائے کر چت درپن کر لے (20)

بھگت کبیر دا خیال اے پئی گناہاں نال بھرے بندے دا تن بدن زہر دی تھیلی وانگن اے تے گورو امرت دی کان وانگوں ہوندا اے۔ گورو ایس امرت نال چیلے دے من دا زہر تے کرودھ کڈھ کے مٹھاس نال بھر دیندا اے۔ یعنی چیلے دے پاپ دُھل جاندے نیں تے اوہناں دی تھاں نیکیاں پیدا ہو جاندیاں نیں۔ بھگت کبیر دا خیال اے پئی اجیہا گورو جان دے کے وی حاصل ہو جاوے تے فیر وی ستا سودا اے:

یہ تن بش کی بیلری گورو امرت کی کھان
سیس دیئے جو گورو ملیں تو بھی ستا جان (21)

بھگت کبیر بیان کردے نیں پئی دنیا وچ پیر پیرا اُتے جھوٹھے گورو بہت مل جاندے نیں

اوہناں دی سنگت توں بچنا چاہیدا اے۔ اوہناں دی سنگت تے تعلیم چنگے بھلے بندے نوں کراہے پا دیندی اے۔ سچا گورو کوئی کوئی ہوندا اے۔ ایس لئی گورو دا چیلا بنن توں پہلاں گورو بارے چنگی طرح چھان پُن کر لینی چاہیدی اے۔ فرماؤندے نیں:

گورو گورو میں بھید ہے گورو گورو میں بھاؤ
سوئی گورو نت بندیئے جو شبد بتاوے داو(22)

فیر فرمایا:

پورا ستگور نہ ملا سُنی ادھوری سیکھ
نکسا تھا ہری ملن کو بیچ میں کھایا بھیکھ (23)

جھوٹھا گورو اوہ ہوندا اے جیہڑا کاسہ چیلے ہتھ پھڑا کے بھیک منگواندا اے تے سچا گورو اوہ ہوندا اے۔ جیہڑا چیلے نوں روزی روٹی توں بے نیاز کر دیندا اے۔ ایس لئی منزل اوس چیلے نوں ای ملدی اے جس نوں سچا تے کھرا گورو مل جاندا اے۔ دوہا اے:

کن پھونکا گورو حد کا بیحد کا گورو اور
بیحد کا گورو جب ملے تو ملے ٹھکانہ ٹھور (24)

جھوٹھا گورو ہمیشہ عیش تے آرام دی زندگی گزاردا اے۔ چنگا کھاندا اے تے چنگا پیندا اے۔ اوس دے اُلٹ سچا گورو نہ چنگا کھاندا اے تے نہ ای چنگا پہن دا اے۔ اوہ اپنے سُکے روٹ تے لنگوٹ وچ ای مست الست رہندا اے۔ کدی صبر تے قناعت دا پلہ ہتھوں نہیں چھڈ دا تے ایہو تعلیم اوہ اپنے چیلے نوں دیندا اے۔ بھگت کبیر فرماؤندے نیں:

کبیر سنگت سادھ کی جو کی بھوسی کھائے
کھیر کھانڈ بھوجن ملے ساکت سنگ نہ جائے (25)

بھگت کبیر اپنے گورو رامانند نال بڑی محبت کر دے سن۔ اوہناں دی سیوا کر کے روحانی خوشی محسوس کر دے نیں۔ اوہناں دی خدمت وچ ہتھ بنھ کے کھلوتے رہندے سن تے ہر آ گیا دا پالن کر دے سن۔ جدوں کدی گورو اوہناں ول پھیرا پاؤندا سی، اوہناں لئی دن عید تے رات شب برات ہو جاندی سی۔ حدوں ودھ خوش ہوندے سن تے آکھدے سن۔ اج میتھوں ودھ کون خوش

نصیب اے جیہدے اُتے ستگور دی کرپا ہووے اوہدی خوش نصیبی دا کوئی ٹھکانہ نہیں۔ شبد اے:

آج میرے ست گور آئے
چرن پکھا، چرنا مت کر کے سب سادھن برتاؤں
پانچ سکھی مل منگل گاویں شبد سُرت لو لاؤں
کروں آرتی پریم نچھاور پل پل بل بل جاؤں
کہیں کبیر دیا ستگور کی پرم پُرش بر جاؤں (26)

بھگت کبیر دے کلام توں آسانی نال گوہڑ لایا جاسکدا اے پئی اوہ فنا فی المرشد دے مقام اُتے اپڑے ہوئے سن۔ ایس لئی اوہ اپنی ذات دی نفی کردے ہویاں گورو دی ذات دا اثبات کردے نیں۔ اوہناں دا عقیدہ اے پئی گورو دی پاک تے پوتر ذات وچ ای رب یعنی خالق پردیش کر جاندا اے۔ ایس لئی اوہدی ذات وچ ای برہما، وشنو، گورو دیو، مہیشور یعنی پوری کائنات سما جاندی اے۔ اک دوہے وچ فرماندے نیں:

گورو برہما وشنو، گورو دیو مہیشور
گورو ساکشات پر برہمہ نمستے شری گورو دے نمہ (27)

بعض مسلمان صوفی بھگت کبیر دے ایس نظریے نال اتفاق رکھدے سن پر اہل شریعت دے ڈر پاروں کھُل کے اظہار نہیں کردے سن۔ ایس لئی اوہناں صوفیاں نے دبے دبے لفظاں وچ اپنے وچاراں دا اظہار کیتا اے۔ جیویں مولانا روم نے فرمایا سی:

چونکہ کردی ذات مرشد را قبول
ہم خدا در دانش آمد ہم رسولؐ
گفت پیغمبر کہ حق فرمودہ است
من نہ گنجم ہیچ در بالا و پست
در دل مومن بہ گنجم ایں عجب
گر مرا خواہی ازاں دلہا طلب (28)

ترجمہ: ''جدوں توں مرشد دی ذات نوں قبول کر لیا۔ اوس ویلے جان لے،

خدا تے رسول ﷺ وی تیری سمجھ وچ آ گئے۔ یعنی فنا فی الشیخ دا رُتبہ خود فنا فی الرسولؐ تے فنا فی اللہ اے۔ ساڈے پیغمبر حضرت محمد مصطفیٰ احمد مجتبیٰ ﷺ نے فرمایا پئی اللہ تعالیٰ خود قرآن پاک وچ فرماؤندا اے میں کسے بلندی تے پستی وچ نہیں رہندا۔ میں مومن دے دل وچ رہندا ہاں۔ جے تینوں میری طلب اے تے مومن دے دل وچ تلاش کر۔''

بھگت کبیر نے ایسے نکتے نوں اپنے وکھرے ڈھنگ نال بیان کیتا اے پئی رب جنت وچ نہیں رہندا سگوں اوہ سادھوآں تے سنتاں دے دلاں وچ وسدا اے۔ کیوں جے سنتاں دے دل جنت وانگوں ہوندے نیں:

من میرا پنچھی بھیا ، اُڑ کر چلا آ کاش
سورگ لوک خالی پڑا ، صاحب سنتن پاس (29)

مولانا روم نے وی ایسے نظریئے دا پرچار اپنی مثنوی، معنوی راہیں کردے ہویاں فرمایا سی:

ہر کہ خواہد ہم نشینی باخدا
گو نشیں اندر حضور اولیاء (30)

جیہڑا بندہ خداوند کریم دی ہم نشینی دا طلبگار اے۔ اوس نوں آکھو اولیاء اکرام دی خدمت وچ بیٹھیا کرے۔ کیوں جے اولیاء دی خدمت وچ اک پل وی بیٹھنا سو سال دی عبادت توں بہتر اے:

ہم نشینی ساعتے بہ اولیا
بہتر از صد سالہ اطاعت بے ریا

علامہ اقبال نے اپنے لفظاں تے اپنے نویکلے ڈھنگ نال ایسے خیال نوں ایس طرح بیان کیتا اے:

تمنا درد دل کی ہو تو کر خدمت فقیروں کی
نہیں ملتا یہ گوہر بادشاہوں کے خزینوں میں (31)

کسے چیلے نے بھگت کبیر توں پچھیا پئی تسیں دس سکدے او کہ تصوف کس نوں آکھدے

نیں۔ آپ نے جواب وچ فرمایا۔ تصوف اصل وچ دل دی صفائی دا ناں اے۔ بندے دا دل نفرت، کرودھ، لالچ، بُغض، حسد، دشمنی، نفسانی خواہشاں تے جسمانی لوڑاں دی گندگی نال بھریا رہندا اے۔ ایس گندگی نوں دُور کرنا تے دل دے شیشے دی صفائی کرنا ای تصوف اے۔ تاں جے ربی نور دے لشکارے دل دے شیشے وچ چانن کرن لگ پین۔

مسلمان صوفیاں نے وی نفس دی صفائی نوں تصوف دا ناں دتا اے۔ جس طرح مسلمان صوفیاء اکرام وحدت الوجود دے قائل سن۔ بھگت کبیر وی وحدت الوجود دے منن والے پجاری سن۔ اوہناں دا نظریہ اے پئی رب دی ذات اک اے اگوں اوہدے جلوے ان گنت نیں۔ جویں سورج اک اے اگوں اوہدیاں رشماں بے شمار نیں۔ ایسے طرح رب دے حُسن دے جلوے کائنات دے ذرے ذرے وچ کھلرے ہوئے نیں۔ فرماؤندے نیں:

ایک روپ دھر ہے انیک
اور انیک میں سبھو ایک (32)

....

وہ دیا پک وہ سرب دھار ہے
دیکھے جا کے من بویک (33)

ایسے طرح خواجہ غلام فرید اک کافی وچ فرماؤندے نیں:

سوہنے یار پُنل دا ، ہر جا عین حضور
آپ بنے سلطان جہاں دا، آپ بنے مزدور (34)

بھگت کبیر نے اپنے دوہیاں وچ ایس خیال نوں اپنے ڈھنگ نال ایس طرح بیانیا اے پئی ہر تھاں اوہ مالک موجود اے۔ اوس توں اڈ دوجا کوئی ہور نہیں۔ جدوں میں اپنے اندر جھاتی ماری تے مینوں اوس توں اڈ کوئی ہور وکھالی نہ دتا۔ دوہا اے:

گھٹ گھٹ میرا سائیاں اور نہ دوجا کوئے
جو گھٹ دیکھا اپنا او گھٹ گیا بگوئے

میرے گھٹ میں جو بسا سو اورن گھٹ مانہہ
سائیں تو گھٹ میں بسے کوئی پوچھے نانہہ (35)

پنڈت نادان اے اوہ ایس بھیت نوں نہیں سمجھدا۔ اوہ بیکار دی بحث تے جھگڑیاں وچ پھسیا ہویا اے۔ اوس نے ایس لڑائی جھگڑے وچ لڑ لڑ کے ای مر جانا اے:

گھٹ میں ہے گھٹ میں رہے، گھٹ باہر نہیں سوئے
پنڈت کھٹ پٹ میں پڑے اٹ پٹ میں موئے (36)

بندہ کنا بیوقوف تے کم عقل اے پئی اوہ اللہ تعالیٰ نوں جنگلاں، صحراواں تے ویرانیاں وچ لبھدا پھردا اے۔ حالاں کہ اللہ تعالیٰ اوہدے اپنے من اندر موجود اے:

میں جانوں ہری دور ہے ہری ہردے بھرپور
مانش ڈھونڈے باہرا نیڑے ہوکر دُور (37)

فیر اک ہور تھاں وحدت الوجود بارے انج فرمایا اے پئی جویں اکھ اندر پُتلی ہوندی اے ایسے طرح رب انسان دے دل وچ موجود اے۔ لوک کنے بے وقوف تے جاہل نیں جیہڑے اوس نوں باہر تھاں تھاں ڈھونڈ دے پھردے نیں:

جیوں نینوں میں پوتلی تیوں خالق گھٹ مانہہ
مورکھ لوگ نہ جانیں باہر ڈھونڈن جانہہ (38)

حقی گل ایہہ وے پئی رب صرف اوہناں نوں ملدا اے جیہڑے اوس نوں لبھن دا جتن کردے نیں۔ کیوں جے ایس کم وچ بڑی محنت، عبادت تے ریاضت دی لوڑ اے۔ ایس لئی ہر کوئی رب نوں لبھن دی کوشش نہیں کردا:

جِن کھوجا تِن پایا گہرے پانی پیٹھ
میں بپوری کھوجن چلی رہی کنارے بیٹھ (39)

جیہڑے بندے عبادت تے ریاضت کردے نیں من نوں نفسانی تے جسمانی چاہت توں پاک کرلیندے نیں۔ رب اوہناں دے من وچ اُتر آ ؤندا اے۔ جویں زنانی سیوا کر کے اپنے خاوند نوں ریجھاؤندی اے ایسے طرح رب نوں ریجھاؤن دی لوڑ اے:

نینوں کی کر کوٹھڑی ، پُتلی پلنگ بچھائے
پلکوں کی چک ڈال کر ، پیا کو لیا رجھائے
پریم یاوری پہن کر ، دھیرج کاجل دے
مانگ سیندور بھرائے کر، تب پیا کا رس لے (40)

بھگت کبیر دا کمال ایہہ وے پئی اوہناں نے اللہ تعالیٰ دی رضا حاصل کرن لئی عبادت ریاضت تے نیک اعمال واسطے اجیہیاں خوبصورت علامتاں استعمال کیتیاں نیں جیہڑیاں کوئی زنانی اپنے خاوندنوں مناؤن تے رِجھاؤن لئی ورتدی اے۔ اوپر دے شعراں وچ نیناں، کوٹھڑی، پُتلی، پلنگ، پلکاں، چک، مانگ تے سیندور دے الفاظ علامتاں دے طور تے استعمال ہوئے نیں۔ ڈاکٹر جمیل جالبی لکھدے نیں:

''بھگت کبیر نے عام زبان کو اسی انداز میں استعمال کیا جس طرح وہ بولی جا رہی تھی۔ کبیر ''خ'' کو ''کھ'' سے، ''ق'' کو ''ک'' سے بدل دیتے ہیں۔ جیسے تخت کے بجائے تکھت۔ خلق کے بجائے کھلک۔ ''ض'' اور ''ز'' کو ''ج'' سے بدل دیتے ہیں۔ جیسے وضو کو وجو، غریب نواز کو گریب نواج، اندازہ کو انداجا، ش کو س سے بدل دیتے ہیں۔ جیسے کاشی کو کاسی، ''غ'' کو ''گ'' سے اور ''ذال'' کو ''دال'' سے جیسے کاغذ کو کاگد۔ کبیر عوام کے شاعر تھے اسلئے اُن کی زبان عوام کی زبان تھی۔ وہ جو کچھ کہتے تھے عوام کی زبان میں کہتے تھے۔ الفاظ کی صحت کی ان کو فکر نہیں ہے۔'' (41)

دوئی جگدیش کہاں تے آئے کہو کون بھرمایا
اللہ رام کریم کیشو ہر حضرت نام دھرایا
وہی مہا دیو وہی محمد برھما آدم کہیے
کوئی ہندو کوئی تُرک کہاوے ایک جمی پر رہیے (42)

اک روایت اے پئی گورو نانک نے جدوں بھگت کبیر دے دوہے تے گیت سُنے اوہناں دے من وچ بھگت کبیر دے درشن کرن دا خیال پیدا ہویا۔ اوہ ہتھ وچ سوٹی تے بغل وچ

پوتھی لے کے پیدل سفر کر کے بنارس اپڑے۔ بھگت کبیر دی خدمت وچ حاضر ہوئے اوہناں نوں اپنا گورو من لیا تے اوہناں دا کلام اپنی مذہبی کتاب گورو گرنتھ وچ شامل کر لیا۔ آپ نے بھگت کبیر نوں ایس طرح خراج عقیدت پیش کیتا:

ساری عمر تپ کیو کاسی ، انت بھٹے مگھر کے باسی
کاسی مگھر ایک کان ، موئے کبیرا رمتے رام (43)

ڈاکٹر جمیل جالبی لکھدے نیں:

''گورو نانک (1469ء تا 1538ء) اور ان کے جانشین بنیادی طور پر کبیر ہی کے مسلک کے پیرو ہیں۔ کبیر کی فکر نے گورو نانک کی فکر اور خیال کو جنم دیا جو رفتہ رفتہ ایک نئے مذہب کی شکل میں ڈھل گیا۔

گورو نانک نے کبیر کو اپنا پیشوا کہا ہے۔ 1496ء میں نانک کی کبیر سے ملاقات بھی ہوئی تھی۔''(44)

بھگت کبیر دے کلام دا جے فکری ویروا کیتا جائے تے پتہ چلدا اے پئی اوہناں دے کلام وچ جتھے ذات پات، مذہب، قوم دے فرق نوں نندیا گیا اے۔ اوتھے شرک تے بُت پرستی دے خلاف وی آواز اُچی کیتی اے۔ توحید دا درس دتا گیا اے۔ لوکائی نوں عشق اختیار کرن اُتے زور دتا گیا اے۔ کیوں جے عشق دا راہ اختیار کرن نال رب دا عرفان حاصل ہوندا اے تے روح نوں شانتی حاصل ہوندی اے۔ رام تے رحیم اکو ذات اے جس دی کوئی شکل نہیں۔ اوہ ہر تھاں موجود اے۔ بندے دا دل اوہدا گھر اے۔ سانچ نوں آنچ نہیں۔ سچے نوں کوئی گھاٹا نہیں۔ دل دی صفائی نوں تصوف آکھدے نیں۔ تصوف اوہ راہ اے جیہڑا رب نال ملاؤندا اے۔ دنیا وچ ہر کوئی دکھیارا اے۔ شیطان نفس امارہ اے۔

بھگت کبیر نے ایہناں خیالاں تے وچاراں نوں من موہنے ڈھنگ نال بیان کیتا اے۔ خاص طور تے اوہناں نے جیہڑے مکالمات پدم ناتھ جی نال کیتے نیں۔ اوہناں وچ اخلاقیات تے تصوف دے مسئلے دلچسپ ڈھنگ نال بیان کیتے نیں۔ پدم ناتھ جی سوال کردے نیں تے بھگت کبیر اوہدے سوالاں دے جواب دیندے نیں جویں:

پدم ناتھ جی نے پچھیا:

کون دیش سے آیا؟ کون تمہارا ٹھام؟
کون تمہاری ذات ہے کون پرش کو نام؟

کبیر صاحب نے فرمایا:

امر لوک سے آیا سُکھ ساگر ہے ٹھام
ذات اجاتی ہے میری ست پرُش کا نام

پدم ناتھ جی نے پچھیا:

کہاں سے آیا جیئو یہ کس میں جائے سمائے
کون ڈور سے چڑھ چلا کہو مجھے سمجھائے

پدم ناتھ جی نے پچھیا:

سُگن سے آیا جیئو یہ نرگن جائے سمائے
سُرت ڈور لے چڑھ چلا کہیں کبیر سمجھائے (45)

اک روایت کبیر جوگ وچ درج اے پئی آپ 1545 بکرمی نوں سکندر لودھی دے دربار جدوں حاضر ہوئے۔ اوس ویلے آپ دی عمر 90 سال سی۔ پر جدوں اک سو ویہہ 120 ورہیاں دے ہوئے شریر کمزور ہوگیا۔ اک دن چادر وچ منہ چھپا کے لیٹ گئے۔ لوک روون لگ پئے۔ ویکھدے ویکھدے اوہ کنول جیہڑا تلاء دے پتیاں اُتے تیردا سی پانی وچ ڈُب گیا۔ ایس طرح بھگت کبیر دی وفات 1518ء بمطابق 1575ء بکرمی نوں گورکھپور دے نیڑے مگھر کاشی بلیا وچ ہوئی۔ آپ دے کجھ دوہے بڑے مشہور نیں:

چلتی چاکی دیکھ کے دیا کبیرا روئے
دوئی پٹ بھیتر آئیکے ثابت گیا نہ کوئے
کل کمرے سو آج کراج کرے سو اب
پل میں پرلے ہوئے گی پھیر کرے گا کب
مائی کہے کمہار سے تو کیا روندے مونھ

اک دن ایسا ہوئے گا میں رونڈوگی توہ
چلتی کو گاڈی کہو بنے دودھ کو کھویا
گاڈی کو اوکھڑی کہو چلتی کو گاڈی
ہا ڈجلے جوں لاکڑی کس جلے جوت گھاس
سب تن جلتا دیکھ بھیا کبیر اُداس
آسن مارے کیا ہوا مٹی نہ من کی آن
تیلی کا کبیرا بیل جیوں گھر ہی کوس پچاس

O

حوالے:

☆ پروفیسر (ریٹائرڈ)، انسٹی ٹیوٹ آف پنجابی اینڈ کلچرل سٹڈیز، پنجاب یونیورسٹی، لاہور

1- پنڈت پرکاش نارائن: کبیر جوگ؛ دہلی۔ 1925ء۔ 15

2- ہری داس: گیت بھجن؛ میرٹھ یو-پی، انڈیا، س ن، ص 81

3- کبیر جوگ؛ ص 36

4- ایضاً ص 37

5- ایضاً ص 38

6- بھگت کبیر: بیجک؛ سکھی رام پبلشرز ناگ پور، انڈیا، س ن، ص 29

7- کبیر جوگ؛ ص 164

8- بھگت کبیر/ دھرم داس: بانی؛ آتما رام پبلشرز مدراس انڈیا، س ن، ص 45

9- واصف علی واصف: دل دریا سمندر؛ خزینہ علم و عرفان، لاہور 2006ء

10- کبیر جوگ؛ ص 265

11- ایضاً ص 57

12- ایضاً ص 39

13- ایضاً ص 39

14- مولانا روم: مثنوی ومعنوی؛ (جلد دوم) پروگریسو بکس لاہور، 1975ء ص 140

15- کبیر جوگ؛ ص 123

16- ایضاً ص 123

17- ایضاً ص 131

18- ایضاً ص 117

19- ایضاً ص 24

20- ایضاً ص 99

21- ایضاً ص 99

22- دھرم داس (مرتب): بانی؛ص 106
23- ایضاً ص 87
24- کبیر جوگ؛ص 98
25- ایضاً ص 98
26- ایضاً ص 644
27- دھرم داس (مرتب): بانی؛ص 116
28- مولانا روم: مثنوی ومعنوی؛ جلد دوم، ص 131
29- کبیر جوگ؛ص 571
30- مولانا روم: مثنوی ومعنوی؛ جلد دوم، ص 88
31- علامہ اقبال: بانگ درا؛ شیخ غلام علی اینڈ سنز لاہور، 1982ء ص 104
32- کبیر جوگ؛ص 145
33- بھگت کبیر: بانی؛ص 28
34- محمد افضل خاں (مرتب): کلیات خواجہ غلام فرید؛ پنجابی ریسرچ اکیڈمی لاہور 1974ء ص 52
35- کبیر جوگ؛ص 556
36- ایضاً ص 571
37- ایضاً ص 573
38- ایضاً ص 573
39- ایضاً ص 675
40- ایضاً ص 700
41- ڈاکٹر جمیل جالبی: تاریخ ادب اردو (جلد اول)؛ مجلس ترقی ادب لاہور، 2005ء ص 46
42- دھرم داس (مرتب): بانی؛ص 180
43- ایضاً ص 196
44- ڈاکٹر جمیل جالبی: تاریخ ادب اردو (جلد اول)؛ص 47
45- کبیر جوگ؛ص 869

☆ ڈاکٹر فوزیہ حنیف

ناول ''پروفیسر'' دا فنی تے فکری مطالعہ

An artistic and intellectual study of the novel "Professor"

Abstract:

This article represents the thematic and artistic approach of novel "Professor". Karamat Mughal has described the different bitter aspects of our society such as materialism, selfishness, immorality, suicide, terrorism, tyranny, oppression, martial law and poverty. However he has also discussed political, economic, psychological, religious and cultural issues. He has significantly pointed out problems of education and health sectors which play pivotal role to build up a strong society. This novel is a best combination of symbolism, stream of consciousness and philosophical thoughts.

Keywords: *Thematic and Artistic Approach, Materialism, Pivotal Role, Consciousness and Philosophical*

....

کرامت مُغل دا ناول ''پروفیسر''، 'پانی' تے 'مروے دے بوٹے' دی کہانی وچوں پُنگر دی حیاتی دے ون سونّے پکھاں بارے جانکاری دیندا اے۔ ناول کار نے اِک ''پروفیسر'' دی مروے نال محبت تے ''پانی جو جیون اے'' دا بار بار ذکر کر کے ایہناں دوناں دی اچیچتا نوں

اُگھیڑ یا اے۔ علامتی انداز وچ لکھے گئے ایس ناول وچ گورنمنٹ اسلامیہ کالج ریلوے روڈ لاہور وچ علامہ محمد اقبال ؒ ہتھ دے لگے ہوئے ''مروے دے بوٹے'' نال وابستہ یاداں تے تاریخ دے جھروکے وچوں دریائے راوی دیاں وشال حداں دی وی دس پائی گئی اے۔ کسے زمانے وچ دریائے راوی گورنمنٹ اسلامیہ کالج ریلوے روڈ لاہور دے علاقے وچ وگدا ہونداسی۔ ناول وچ دریائے راوی دی گل چھوہن دے نال ای حضرت خضرؑ دا ذکر کیتا گیا اے جیہناں بارے آکھیا جاندا اے پئی اوہناں آبِ حیات پیتا ہویا اے تے جیہڑے بھُلے راہیاں نوں سِدھے راہ ول لاؤندے نیں۔ کرامت مُغل ہوراں بنی اسرائیل دے دور دے اِک بادشاہ تے حضرت خضرؑ دے وچکار گل کتھ راہیں ایس دھرتی اُتے آون والیاں تبدیلیاں جیویں کدے کسے دھرتی دا دریا وچ بدل جانا تے کدے دریا وچوں پانی سُک جان اُتے آبادیاں تے عمارتاں دے اُسرن بارے حقائق بیان کیتے نیں۔ 500 ورھیاں مگروں کسے وی تھاں دا نقشہ ای بدل جاندا اے۔ ایتھوں تیک پئی عام لوکائی اپنے وڈکیاں تے اپنی وسّوں بارے وی پکی پیڈھی جانکاری نہیں رکھدی۔

ناول دی کہانی پروفیسر دی حیاتی، مروے دے بوٹے، دریا تے سِدھے راہ دے آلے دوالے گھُمدی اے۔ گورنمنٹ اسلامیہ کالج ریلوے روڈ لاہور دے ہاسٹل وچ اُگے ہوئے ''مروے دے بوٹے'' دی گل چھوہندیاں ہویاں ناول کار ایس کالج دے پچھوکڑ بارے دسدے نیں:

> ......ایہ کالج جہدے وچ ایہ مروا پچھلے اک سودس ورھیاں توں کھلوتا اے۔ دسیا جاندا اے کسے ویلے ایتھے دریا وگدا ہونداسی۔ ایہ ای وجھا اے کہ ایہ نِیواں علاقا اے تے جدوں مینہ ورھدا اے تاں سارا پانی نِوان نوں آجاندا اے۔ دریا توں پہلاں ایتھے ہوسکدا اے گھنا جنگل ای رہیا ہووے۔
>
> اصلوں ایہ مروا اوس کالج دے اُجڑے ہوئے ہاسٹل وچ لگا ہویا اے۔ ایہ ہاسٹل کسے ویلے بڑا آباد ہونداسی تے ایس ہاسٹل وچ دیس دیاں نامی گرامی ہستیاں رہندیاں رہیاں پر ہُن ......ہُن تاں ایہ ہاسٹل وی اُجڑ گیا ہویا اے۔ اصلوں کھنڈر ای ہوگیا اے۔ (1)

ناول کار نے گورنمنٹ اسلامیہ گریجوایٹ کالج ریلوے روڈ لاہوردے عروج دے زمانے دا ذکر کیتا اے۔اِک ویلا سی جدوں ایس ہاسٹل وچ نہ صرف دیس دے لوک سگوں باہرلے دیساں دے لوک وی پڑھدے سن۔ ایتھے ہاسٹل وچ ہر سہولت پڑھیاراں نوں میسّر سی۔ فیر ویلا بدلن نال ہاسٹل اُجڑ گیا پر اوتھے مروے دا بوٹا اج وی پورے جوبن نال موجود اے۔ناول کار بوہت سوہنے ڈھنگ نال منظر نگاری کردے ہوئے ہاسٹل تے مروے دے بوٹے بارے جانکاری دیندے نیں:

> جدوں اوہنے اپنی حیاتی دا مُڈھ بنھیا سی تاں اوس نوں اپنے چُفیرے دیواراں اُسریاں دکھائی دتیاں۔ چُفیرے اُچیاں اُچیاں کندھاں وچ نِکے نِکے کمرے اِک اِک پڑھیار واسطے وکھ وکھ کمرا۔ ہر کمرے وچ کُرسی میز تے اِک منجی ڈِتی تھاں۔ ہسدے ہساندے چوہلاں کردے پڑھیار ایدھر اودھر نسدے پھردے۔ بوڈّی والے ،پگّاں والے ، ٹوپیاں والے ، کھُلیاں شلواراں والے ، تنگ قمیضاں پائی دیس دیس دے ای واسی اَتے پینٹ شرٹ والے گورے انگریز وی ایتھے پڑھدے ہوندے سن، جو ایس دیس اُتے حکومت کرن والیاں نال سنبندھت سن ؛ اوہ وی پڑھیار ایدھر اودھر نسدے پھردے۔ شام ہوندیاں ای شورگھٹ جاندا۔ کمریاں دیاں کھڑکیاں وچوں آندی روشنی اوس نوں وی چانن وچ کردیندی اوہدے واسطے چن رات ہو جاندی۔(2)

بہرحال ناول کار اِک اجیہے 'پروفیسر' دی کتھا سُناندا اے جیہڑا مروے دے کول آئوندا اے تے اپنیاں ماضی دیاں گلاں تے ہویاں واپریاں نوں یادکردا اے۔'پروفیسر' اپنے اصولاں نال جیوندا اے تے اوس نے اِک کالج کھولیا۔آخیر اوہدا تعلیمی ادارے والا کاروبار پھیل دا گیا تے کئی شہراں نال اوہدا سلسلہ جُڑھ گیا۔ پروفیسر نے اپنی سوچ نوں ودھاؤنا جاری رکھیا۔کیوں جے قوماں دی حیاتی وچ اصل ورثہ سوچ اے جس راہیں بدلا لیایا جا سکدا اے۔اوس نے اپنی اولاد نوں وی ایس کم وچ رُجھا لیا۔ پر ویلا لنگھن دے نال نال حالات بدلدے گئے۔ پہلاں 'پروفیسر'

ترقی اُتے سی پر اج اوہدے حالات چنگے نہیں سن۔ اصولاں والی زندگی لنگھان والے پروفیسر اُتے جو بیت دی اے اوہنوں ناول کار نے حقیقت پسندی نال بیانیا اے:

اَج اوہدا دِھیان پَیراں وچ پائے بوٹاں ول پیا۔ سجے بوٹ دا تلوا تھلیوں ٹُٹیا پیا اے تے دوواں بوٹاں دے اگے والے حصے نوں تروپے لگے ہوئے سن جیہناں اُتے چوکھی چوکھی پالش لگا کے چنگی طرحاں بُرش نال رگڑیا ہویا کر کے اوس نے کالج آون دے قابل بنایا۔ ایہ کالج وچ نوکری اوس نوں بڑی اوکڑاں نال لبھی تے نہیں سی پر اوہ ایس نوں نال نال بڑی اوکڑ نال لے کے چل رہیا ہووے۔ کیوں کہ اوس نوں بلڈ پریشر تے شوگر دا مسئلا اے۔ اُنج وی حدوں سُو جھ بُو جھ رکھنا کدے کدے گل دا طوق بن جاندی اے تے لوکی اندرواندری ای تہاڈے نال ورتارا بدل لیندے نیں تہاڈیاں اوکڑاں نوں ''سُو جھ بُو جھ'' نال جوڑ کے طنز کرنوں وی باز نہیں رہندے۔ (3)

دراصل پروفیسر صاحب وزیٹنگ فیکلٹی دے طور اُتے کالج وچ آخیری عمرے پڑھاؤندے نیں۔ ایس دوران اوہ اپنے ساتھی اُستاداں دیاں حیاتیاں دا وی مشاہدہ کردے نیں۔ اوہناں دا اِک دوست 'بوٹا مسیح'، اپنے پُتر نوں وکالت مگروں چنگی نوکری دوان لئی دھکے کھاندا تے ٹیوشن پڑھاندیاں راہ وچ ڈگ کے مر جاندا اے۔ جدکہ اوہدا پُتر چنگی نوکری نہ ملن پاروں گھر بیٹھا رہندا اے۔ دراصل ناول کار نے اِک پاسے زمانے دی بے حسی تے سماجی ناہمواریاں پاروں جنم لین والے مسئلیاں بارے جانکاری دتی اے تے دوجے پاسے اوہناں موت تے تقدیر دی اٹل حقیقت نوں بیان کرن دا جتن کیتا اے۔ اوہناں عام لوکائی نوں اخلاقی قدراں نال جانو کروانِدیاں ہوئیاں تاریخ وچوں اُچیاں مثالاں پیش کیتاں نیں تاں جے لوکائی سدھے راہ دی چون کر سکے۔ جیویں کہ ناول کار دا آکھنا اے:

موت تاں کئیاں نوں اَمر وی کر دیندی اے یزید نے امام حسینؓ نوں شہید کروایا تے کٹیا ہویا سر اپنے محل دمشق وچ منگوایا۔ اوہ جالی جتھے شہید امام حسینؓ دا سر کجھ لمحیاں لئی دھریا گیا سی اج اوہ تھاں موموناں دے چُمن نال

تر رہندی اے۔ (4)

ناول کار نے تاریخ وچوں سماجی، سیاسی تے مذہبی پدھر دے حوالے دین دے نال پنجابی دے پہلے باقاعدہ شاعر حضرت بابا فریدالدین مسعود گنج شکرؒ شلوکاں راہیں وی حیاتی تے موت دی اصل حقیقت بیان کیتی اے۔ ناول کار نے جتھے مناسب سمجھیا لوکائی تیک اپنی گل اپڑان لئی ساڈے سماج وچوں اکھان تے شعراں دی بھرنویں ورتوں کیتی اے۔ جیویں کہ'' مٹی پئی اتولویں کوئی نہ ہوسی مِت'' راہیں حقائق نوں ساہمنے لیاندا اے۔

ناول وچ اِک پروفیسر دی حیاتی تے ایس دے نال نال طالب علماں دے مسئلیاں بارے وی دس پائی گئی اے۔کئی ایسے طالب علم وی نیں جیہناں دے ماں پیو محنت مزدوری کر کے اپنے گھر وکی بجٹ نوں گھٹا کے پیسے جوڑ کے اپنے بالاں دی فیس دیندے نیں۔ کرامت مُغل ہوراں طالب علماں تے اوہناں دے گھر والیاں دی زندگی دیاں کوڑیاں تے کُسیلیاں حقیقتاں بیان کر دیاں ہویاں غریب طبقے دے نمائندے اک پھیری لاون والے بارے انج بیان کیتا اے:

> اوس نے اخبار دے چِٹّے چِٹّے جِڑے ٹُکڑے کیتے ہوندے سن جس نوں اوہنے اک لکڑی دے ڈبے دے کونے وچ رکھیا ہوندا تے اوس اُپر کسے پکی سڑک دی اُساری ویلے پاون والا پتھر رکھیا ہوندا، اوہ ایہناں ٹکڑیاں نوں دِھتّھی وچوں کڈھدیاں ای اوس اُپر مرونڈا، سیویاں یاں دال رکھ دیندا تے سائیکل دے نال نال وڈّے سارے جھولے اندر اوہ سُکیاں روٹیاں یاں فیر ٹین ڈبے دی کوئی شے سُٹ دیندا جس دا لیاندیاں شیواں دا جِنا بھار ہوندا اونا کُو ای اوس نوں مرونڈا مِل جاندا۔ (5)

ناول کار نے بہت باریک بینی نال ساڈے تھلڑے طبقے دے جذبات، احساسات تے کردار نوں بیان کیتا اے۔ نچدی بھُکھ اندروں غریب بالاں دیاں سدھراں دی حقیقت نوں انج اُگھیڑ کے ساہمنے لیاؤندا اے کہ ایہ تلخ منظر ساڈے سماج دے کوڑے سچ بارے سانوں سوچن اُتے مجبور کر دیندا اے۔ ناول کار نے ہر کردار دا حُلیہ تے اوہدی نفسیات نوں بھرنویں انداز وچ بیان کیتا اے۔ جدوں پروفیسر اپنے دوست مُنشی نال اوہدے مُرشد دے آستانے اُتے جاندا اے

تاں اوس جعلی پیر دے ظاہری حُلیے توں اوس دی اصل حقیقت واضح ہوندی اے جیویں کہ:

اوہ اِک وڈا سارا کھدّر دا چوغا پائی کھلوتا اے، جُڑاواں اوہدے موڈھیاں تیکر کھلریاں نیں، موہنہ وچ پان رکھدیاں جیویں کئی ورھے بیت گئے ہوون، قندھاری انار دے وانگ اوس دے موٹے بُلھاں اندروں اوہ رنگ ظاہر ہونداا ے تاں اوس نوں پان نال ہوون والی کریہت محسوس ہوندی اے، جس نوں اوہ بالپن توں ای محسوس کررہیا اے۔کریہت ایس ویلے وی تھوڑی ہور ودھدی ہوئی لگدی اے۔ (6)

ناول کار نے جتھے جعلی پیر دے حُلیے نوں بیان کیتا اے اوتھے ساڈے سماج تے مذہب دی اصل روح نوں مسخ کرن والے جعلی پیراں دے روّیاں بارے وی جانکاری دتی اے:

''مُریداں دا رش ودھدا جا رہیا سی۔ وکھ وکھ گرُپ جیہے بن جاندے، کوئی مُرید آوے تے نوٹاں دی تھّی آپ مُرشد دے بوجھے وچ پا دیوے۔مُرشد دے چوغے دے دوواں پاسے بوجھے سن۔ اِک نے آ کے بڑے ای مودب انداز نال آکھیا 'جی ایہ تہاڈے واسطے اِک نذرانا اے۔اوس نے نویں ماڈل کار دی چابی مرشد دے ہتھاں وچ تھمائی، جس نوں مسکراندیاں تے کول موجود باقی مُریداں نوں وکھاندیاں اوہنوں تھاپی دیندیاں سویکار کر لیا گیا۔اوتھے سارا لنگر بکرے دے گوشت دا ای پکدا، اِک دومرید مِل کے ایہ سارا پربندھ کر دیندے سن۔......

جدوں اوہ اندر گیا تے ویکھیا کہ مُرشد ہوری لیپ ٹاپ اُپر گیم کھیڈ رہے سن۔مُرید نے جھک کے اپنے اندر آون دے مقصد نوں عرض کیتا انج لگ رہیا سی اوہ کوئی شے کسے کولوں منگ رہیا ہووے۔مسکین مہاتڑ جیہا بن کے۔ مُرشد ہوراں نے اِک نظر مُرید ول ویکھیا ایہ نظر کیہو جہی سی۔مُرید ہور وی جھُک گیا اوہ اوویں دا اوویں ای کھلوتا رہیا۔ (7)

مرُشد دے آستانے توں واپس آوَندے ہویاں ناول کار نے پروفیسر دی حالت زار

نوں علامت دے رنگ وچ بیانیا اے:

> اپنے ول دا سفر،اوس دا اَسمان اُپر تارے بھالنا فیر تارکول نال رگڑ دے ٹایر نوں ویکھنا ......اوس نوں جیوں اپنا بُت وی ساہمنے کھلوتا ویکھائی دیون لگا۔ ایہ کیہ ......اوس دے بُت دیاں اَکھاں کِسں نے کڈھ لئیاں۔ اوہ اپنیاں اکھاں ٹوہن لگ پیا اوسدا دِل زور زور دھڑکی جاوے......(8)

پروفیسر تے اوہدا منشی دونویں اپنی ذات تے اپنے اعتقادات موجب اپنیاں خُشیاں بھالدے نیں۔ اِک نوں لاعلمی پاروں اپنے جعلی پیر اُتے پورا یقین اے جدکہ پروفیسر نوں اپنے شعور پاروں جعلی پیر دیاں کرتوتاں بارے ادراک اے۔ پروفیسر اپنی ذات دے سفر وچ اپنے اصولاں دی جنگ جتن دی جستجو تے اپنے سوہنے ماضی وچوں اُبھردیاں ہوئیاں تلخ یاداں پاروں سوچدا اے جیہڑیاں اکھاں نال اوس خُشیاں دے سُفنے ویکھے سن اوہ کدھرے گواچ گئیاں نیں۔ اوہدی مالی حالت خراب ہوون پاروں اوہدی گھر والی اپنی اولاد نوں لے کے اپنے امیر کبیر ماں پیو گھر ٹر جاندی اے۔ جدوں اِک بندہ تلخ حالات وچوں لنگھدا اے تے اپنے اصولاں دی کسوٹی اُتے پرکھیا جاوَن دے عمل توں وی لنگھدا اے۔ بعض اوقات اوہنوں اپنا آپ دوجیاں توں ہینا لگدا اے۔ اوہدے نظریات وی عام دُنیا والے ہون لگدے نیں:

> چڑھدی جوانی وچ ای اوس نے کسے طرحاں وی مذہب نال مطلب والا، لوکاں وانگ غرض والا ناتا توڑ لیا سی تے ہُن اوہ سوچدا اے، کیہ کھٹ لیا اوس نے ؟ مذہب نوں کیش کروان والیاں نے وڈے عُہدے لئے ، بھانویں اوہ اوس دے حقدار وی نہیں سن ہیگے۔ ہولی ہولی سماج تے مذہب دی سُوجھ بُوجھ آئی تاں اوس دے وچار اُکا بدل گئے ......(9)

پروفیسر دا مروے دے بوٹے نال گلاں کرنا، اپنیاں پچھلیاں گلاں نوں یاد کرنا تے اپنی ذات نال گلاں کرنا آزاد تلازمہ خیال دی کیفیت نوں ظاہر کردا اے۔ آزاد تلامہ خیال بارے ڈاکٹر انور سدید لکھدے نیں:

> آزاد تلازمہ خیال فکری رجحان نہیں بلکہ ایک نفسیاتی کیفیت ہے۔ چنانچہ اس

تحریک میں منظر اور پیش منظر کا پھیلاؤ زیادہ ہے اور وقت کی ابعاد ایک نقطے پر جمع ہو جاتی ہیں۔ چنانچہ ناول ایک خاص لمحے میں گردش کرنے کے باوجود پوری زندگی کا ترجمان بن جاتا ہے۔ (10)

پروفیسر اپنے اصولاں دی جنگ وچ جدوں بظاہر دُنیا نوں جت دا ویکھدا اے تاں اپنے اندر دے انھیرے کولوں ڈر کے باہر دی دُنیا نال سانگا جوڑ دا اے۔

''اوس نے اپنے کمرے دی اِکو ای کھڑکی کھولھ دُنیا نال سانگا جوڑیا۔

رُکی ہوئی ہوا۔

دُھندادا راج۔

سورج دی اُڈیک۔

کھڑکی وچوں کجھ سُجھائی نہ دِتا۔

دُنیا جویں دبکی کدھرے کھوے اندر پئی ہووے۔

سرسراہٹ تیکر نہیں سی۔

پوری گلی وچ نگاہ ماری سُنجی پئی سی گلی۔ اوہ اَسمان ول تکدا۔

اوہ جیوں کسے نوں بھال رہیا ہووے پر کہنوں اوہ خُد ای سوچدا اے تے نگاہواں نوں ڈک لیندا اے۔ (11)

ایس علامتی انداز بیان توں انج لگدا اے جیویں پروفیسر دُنیا نال دوبارہ سانگا جوڑنا چاہندا اے پر دُنیا اندر ہوا رُکن اندر آزادی نال ساہ نہ لین دین دی گل نظر آوندی اے۔ دُھند دے راج اندر ہر پاسے حقائق دُھندلے ملدے نیں۔ انسان سورج نکلن دی اُڈیک وچ اے جس اندر ہر شے واضح نظر آون لگ پئے۔ کھڑکی اندروں اوس نوں کجھ سمجھ نہیں آوندی۔ انج لگدا اے جویں دُنیا ہر شے توں ڈر کے کدھرے لُک بیٹھی ہووے۔ کدھرے آواز تیک سُنائی نہیں دیندی۔ ہر کوئی سچ توں لُک کے بیٹھ گیا اے۔ آخیر اوہ اسمان اندر کسے نوں بھالدا اے تے اپنی پچھان لبھن دا جتن کردا اے۔

ناول کار نے فلسفے تے منطق دی گل چھیڑی اے تے لوکائی نوں اوس دی اصل نال

جوڑیا اے۔ ایہ حقیقت اے پئی بندے دے وجود اندر موجود ایہ پانی ای اوس دی سندرتا تے سہپن اے تے پانی دے مکّن نال ای اوس دے وجود اُتے اُگھڑن والیاں لائناں اوہدی حیاتی دی اصل حقیقت نال اوہنوں روشناس کرواندیاں نیں۔ ناول وچ پروفیسر دے کردار راہیں باہرلی تے اندر لی دُنیا دی کشمکش بھرپور انداز وچ نظر آوندی اے۔ ناول کار دی تحریر اندر فلسفے، منطق، حیاتی نال گڑھ جوڑ تے اپنے اندر نوں بھالن دی کیفیت بھرنویں اے۔ پروفیسر دی حیاتی دی کتھا اُلیکدے ہوئے لکھدے نیں:

''اوس نوں سورج دی اُڈیک کیہ لگی اوہدے اندر نویاں کرناں دی رُشنائی دی تانگھ پیدا ہوئی۔ سُنجی گلی توں نگاہ ہٹاندیاں اوہ اپنے آپ اُتے نگاہ مارن لگا۔ اوس نوں گلی توں ودھ سُنجم سُنجا اپنا آپ لگن لگا۔ ایہ میریاں جھُرڑیاں مینوں کیہ آکھ رہیاں نیں ایہ جو لکیراں بن رہیاں نیں ایہ کیہ لِکھیا اے میرے پنڈے تے ......قدرت نے کُجھ تاں لکھیا ہونا اے ایہ کہڑی لپی اے جس نوں کدے کسے نے پڑھن دی کھیچل نہیں کیتی۔ کوئی وی زبان دان ایس بارے گوہ کیوں نہیں کردا ایہ ای تے ساڈا اصل اے اصل دے کولوں کیوں نسدا اے انسان، جے نسدا اوی اے تے نس کے کتھے جاوے گا...... کسے ڈونگھے سمندر وچ ...... پانی اندر ڈُب کے مرجاوے گا؟ نہیں مرے گا پانی تاں اوس نوں نواں جیون دے سکدا اے، اگلے جہان دا جیون۔ الماء الحیاۃ پانی تاں جیون اے۔''(12)

ناول وچ مروے نال محبت، یاداں تے اپنے اصل نال جیَن دی سدھر تھاں تھاں ملدی اے۔ پروفیسر اپنے قول تے فعل دے اک ہون نال حیاتی لنگھانا چاہندا اے۔ اوہ اپنے پڑھیاراں نوں چوکھے نمبر لین دی تلقین کرن دی بجائے علم نال جانو کروانا چاہندا اے۔ دراصل اخلاقیات دی اُچ ٹیسی اُتے اپڑے ہوئے شاگرد اُستاد دا اصل مان تے حاصل ہوندے نیں۔ ناول کار نے بہت سُچجے ڈھنگ وچ پروفیسر دی حیاتی اندر موجود نہ صرف تعلیمی سگوں گھریلو مسئلیاں بارے وی جانکاری دتی اے۔ کس طرح اوہدا پیو یتیم ہون مگروں ریلوے وچ ملازم ہویا تے اوس

نے فیکٹری والے علاقے دی زمین سستے پیسیاں وچ خریدی کیوں جے ایتھے پانی صاف نہیں سی۔ ایہ ناول ساڈے غربت وچوں اُبھردے ہوئے لوکاں دی کتھا وے جیہڑے اپنی خودی نال جینا چاہندے نیں۔ ناول وچ اجوکے سمے دے مشینی دور دے مسئلیاں بارے وی دس پائی گئی اے ایہناں مسئلیاں دے سُلجھا نوں وی زیرِغور لیاؤندا گیا اے۔ ناول کار نے اُستاداں دیاں وکھو وکھریاں بیماریاں، مسئلے تے پڑھاؤن دے کم دی اصل حقیقت نوں وی بیان کیتا اے۔ پروفیسر جس طرحاں اپنے گھر دے خرچ چلاندا اے تے وزیٹنگ فیکلٹی دے طور اُتے اوس نوں جیہناں اوکڑاں دا ساہمنا کرنا پیندا اے اوس بارے ناول کار اِنج لکھدا اے:

> اوہ معاشیات بارے سبق پڑھاندا پڑھاندا کئی معاشی حوالے کھولھ کے پڑھاندیاں ہویاں اپنی معاشیات بھُلی پا گیا۔ ایس گل دا تاں چانن اوس نوں اوہدوں ہویا جد اوہ بلکل ای بوجھیوں خالی ہو گیا جویں کہندے نیں پیٹ نہ پئیاں روٹیاں تے سبھے گلاں کھوٹیاں۔ (13)

ناول کار نے جتھے انسانی جیون وچ معاشی مسئلے تے اوہناں دے اُپاء ول دھیان دوایا اے اوتھے اوہناں پنجابی ریت، روایت تے سماج اندر ورتے جاؤن والے اکھان وی موقع دی مناسبت نال ورتے نیں جویں کہ اُتلے حوالے وچ اکھان ورتیا گیا۔ ''پیٹ نہ پئیاں روٹیاں تے سبھے گلاں کھوٹیاں''ایہو جیہے اکھان تحریر نوں پکا پیڈھا بناندے تے ناول کار دی سماجی سوجھ بوجھ بارے چانن پاؤندے نیں۔

ناول پڑھدیاں انج لگدا اے پئی ناول کار اخلاقی قدراں دا چاہیوان اے۔ ناول کارؔ پروفیسر دے کردار راہیں اپنے ماضی تے پُرانے گھر نال ای پیار کردا نظرییندا اے۔ دراصل اوہ گھر اندر عمارتی تبدیلی ہون دے باوجود اپنے کمرے نوں اوسے طرحاں ای رکھدا اے جیویں اوس دے بالپن وچ سی اوہنوں اوس نال لگاؤ سی۔ جیویں کہ:

> ''گھر دے باقی جی اوس نال اونا موہ وی نہیں سن رکھدے، اوہ اوہناں نال موہ تاں رکھدا پر ایس موہ دا وکھالا کدے ہوای نہیں سکیا۔ رنگ بدلے، موسم بدلے ہواواں تے رُتاں تیکر بدلدیاں اوس نے ایتھے ای ویکھیاں سن۔

جموواں دے رُکھ دی لکڑی دے پٹ نال اوس دے کمرے دی اِکو ای نِکی جہی کھڑکی نوں بند کر دِتا جاندا اے اوہ انج اودوں کردا جدوں رات چوکھی ہو چکی ہوندی۔ (14)

ناول کار نے اوکڑاں بھری حیاتی دے نال نال انسانی جیون دے فطرت تے رومانیت نال سانگے نوں اپنے ناول وچ تھاں تھاں بھرپور انداز وچ بیان کیتا اے۔ کیوں جے انسان ایس فطرت تے کائنات دا حصّہ اے۔ ایس دا ہر بدلا تے رنگ بندے دی حیاتی اُتے اثر پاندا اے۔ دوجے پاسے ودھدے ہوئے مصنوعی تے سوشل میڈیا دے رواج نے انسانی جیون نوں مثبت توں اڈ منفی طور اُتے بوہتا متاثر کیتا اے۔ جیویں پروفیسر فیس بُک اُتے خاتون نال گل بات کردا اے تاں ایس دوران شدت پسندی ورگے مسئلیاں دا ساہمنا کرنا پیندا اے۔ بوہت ساریاں گلاں دی تحقیق کیتے بغیر اِک دوجے نوں بُرا بھلا آکھن نال نہ صرف مسئلے ودھدے نیں سگوں سماج تباہی دے دہانے اُتے اپڑ جاندا اے۔ ایہو کارن اے پئی کرامت مُغل ہوراں شدت پسندی تے مذہب دی اصل روح نوں مسخ کر کے لوکائی نوں گمراہی دے دوراہے اُتے چھڈن والیاں نوں وی بے نقاب کرن دا جتن کیتا:

''فیس بُک اُتے اِک چُپ دا پہرا لگ گیا ہووے۔ بلکل اوویں جویں انگریزی فلماں وچ مُنڈا کُڑی جدوں اک دُوجے دے نیڑے آندے ہن تاں سناٹا خموشی جہی ہو ہو جاندی اے۔ بلکل اوسے طرحاں دا سناٹا اِک وار اوہ دوویں محسوس کر رہے سن کیوں جے اِک اجہی فوٹو ٹیگ ہوئی سی جس دا مطلب سی کہ شدّت پسندی بڑی چنگی گل اے کسے نے مذہب دی آڑ لے کے حدیث نوں توڑ مروڑ کے پیش کیتا کِنّے سارے عقل دے انھیاں نے تاں تیہ سکنٹاں دے اندر اندر ''پسند'' دی مُہر وی لا دِتی۔ اِک ہور مذہب والیاں دے گرُپ نے ایڈوب فوٹو شوپ اُپر جا کے ایس دا جواب گھڑ یا تاں دوویں تصویراں نال نال لا کے اپنا فرض نبھاون دا پورا پربندھ کر دتا۔ ایہ اجہی لڑائی سی جس وچ جعلی اکاؤنٹ بنا کے لڑے جاون والیاں نے اِک

دُوجے دے مذہب نوں نشانہ بنایا ہویا سی کئی وار تاں گل قتل کرن تیکر وی آجاندی کیوں جے مذہبی سوچ رکھن والی اِک تنظیم (سنستھا) دوجے مذہب دے خلاف زہر گھولن دے جتن وچ مصروف رہندی اے، ایہ گلاں توں گالھا ل تیکر دا سفر وی چند منٹاں وچ ای شروع ہو جاندا اے۔''(15)

ناول کار نے جتھے شدت پسندی ورگے مسئلیاں ول دھیان دوایا اے اوتھے اوہنے ماضی وچوں لوکاں دی آپسی محبت، اقلیتاں دے حقاں، مسلم تے غیر مسلم اکٹھ ول ماضی وچوں جھات وی پوائی اے۔ لکھدے نیں:

''ایہ گلی دے سارے گھر، سگوں سارا محلّا ای ایوں اِک دوجے نال جُڑیا ہویا رہندا۔ جے وڈا دِن ہوندا تاں اِک چھکّو اندر مالٹے، امرود، کیلے، اخروٹ، مونگ پھلیاں، ملوک، چلغوزے وغیرا مسلماناں دے گھراں وچ پُہنچتے آندے تے جے نِکی عید ہوندی تاں سیویاں ماماں دے گھر تے مِس مارتھا دے گھر توں ونڈن دا مُڈھ بجھیا جاندا۔ اودوں تیکر کیک تے مٹھیائیاں دے ڈبے دا اپنا بُہتا رواج نہیں سی آیا۔ ایتھوں تیکر کہ وڈی عید ویلے گوشت تیکر اکٹھے بہ کے بناندے، پکاندے تے کھاندے۔ (16)

پر اجوکے سمے بندیاں وچ پیار محبت مُکدا جا رہیا اے۔ ہُن بندے خود توں ای دُوجیاں نوں اپنے بنائے ہوئے اصولاں دی کسوٹی اُتے پرکھدے پھردے نیں تے ایہو کارن اے پئی سماج وچ ڈر تے بے وساہی ودھدی جارہی اے۔ لوک اِک دوجے نال گل کرن توں ڈردے نیں۔ مذہب دی اصل روح نوں مسخ کرن پاروں لوکائی مسئلیاں دا شکار ہو گئی اے۔ جیویں کہ:

ہُن چرچاں، مندراں، مسیتاں وچ بغیر ناغیاں توں جاون والیاں دی تعداد آئے دیہاڑ ودھدی جارہی اے پر ایہناں وچ اِک دُوجے دی بھلائی چاہن والے کِنے کُو نیں ایس دا جواب لبھنا بُہتا اوکھا نہیں رہ گیا۔ ایہ سارے ساڈے وسیب دے باشندے کسے روگ دا شکار نیں، جس دا دوا وی کھائی

جارہے نیں پر ایس دا اثر ہوای نہیں رہیا۔ اِک عرصا بیت گیا، اِک عرصا لمّا
ہور درکار......اج ایہ ہو گیا اے کہ لوکی دُوجے نوں فوری غلط کہ دیندے نیں
تے خُد نوں ٹھیک جد کہ ایہ منن لئی تیار نہیں نیں کہ اوہ وکھری سوچ رکھن
والے نیں اجہی سوچ جو ساڈے نال میل نہیں کھاندی۔ (17)

ناول پڑھدیاں انج لگدا اے کہ ناول کار نے اِک پروفیسر دی کتھا سُناوندے ہوئے اپنی آپ بیتی وی بیان کرن دا جتن کیتا اے۔ پروفیسر اپنے اِک طالب علم بارے دس پاؤندا اے جیہدی ظاہری حالت اوہدی غربت دی کہانی سُناوندی اے۔ پر اپنے طالب علم نوں ویکھ کے پروفیسر اپنے ماضی اندر چلا جاندا اے۔ اوہدے پیو دے مرن مگروں اوس نوں اپنی ماں نال مامے دے گھر رہنا پیا۔ تے معاشی حالات پاروں جدوں اوہدا ماما باہر چلا گیا تاں اوہدی مامی تے ماں دے حالات وگڑنا شروع ہو گئے۔ غربت دے دُکھاں دی کتھا سُنائندے ہوئے کئی جملے جیہڑے حیاتی دی اصل حقیقت نیں اوہ ساہمنے آوندے نیں:

ایہ دُکھ ای اوہ واحد شے اے جو اپنا ای ہوندا اے تہاڈے کولوں کوئی وی دُکھ
نہیں منگدا کسے کولوں وی کوئی دُکھ نہیں منگدا۔ (18)

بہر حال پروفیسر غربت دی بھٹھی وچوں بن کے نکلدا اے۔ پر اوہنے اپنی حیاتی اندر کئی مِٹھے کوڑے، کسیلے تے پھِکے ویلے ویکھے۔ ماں پیو دے مرن مگروں اوس نوں اندازا ہویا دُنیا نوں تہاڈی خوشی تے غمی نال کوئی فرق نہیں پیندا۔ فیر اوہنے اپنے انسان ہون دے عمل وچوں لنگھنا شروع کیتا تاں اوس نے ''اوشو'' نوں پڑھیا۔ اوہنے صوفیاں دی حیاتی نوں ویکھیا، پڑھیا تے انٹرنیٹ دی دُنیا اُتے کھوج کردا رہیا۔ دُنیا نال جُڑیا تے اوہنوں دُنیا کولوں دُکھ ملیا فیر اپنے آپ نال ملن دے چارے کرن لگا۔ ناول کار نے پروفیسر دے کردار راہیں زندگی دے تجربات تے مشاہدات نوں بیان کیتا اے کئی موقعے اوس دی حیاتی وچ آئے جدوں اوہنے خودکشی کرن بارے سوچیا پر اوہ سوچدا اے:

......جتھوں تیک اپنے آپ نوں مارن والے دے دلیر ہوون دی گل اے۔
اپنے آپ نوں مارن والا کوئی دلیر تاں نہیں ہوندا اے۔ خُد نوں مارن والا

تاں اوہ ہوندا اے جو جیون تے جیون دیاں اوکڑاں دا ساہمنا نہیں کر سکیا۔
جیہڑا اپنے آپ نوں ماردا اے اوہ آپ دلیر نہیں سگوں سبھ توں وڈا بُزدل اے۔(19)

بہر حال خیالات اُتے مبنی ہون دے باوجود ناول دی کہانی بھرپور تے دلچسپ انداز وچ لکھی گئی اے کہ پڑھن والا متاثر ہوئے بغیر نہیں رہندا۔ ناول کار نے زمان تے مکان دے حساب نال واقعات نوں ترتیب دین دا جتن کیتا اے۔ E.M. Forster موجب

"The basis of a novel is a stroy, and a story is a narrative of events arranged in time-sequence."(20)

ناول کار نے پروفیسر دی مروے دے بوٹے نال محبت تے اوہدی شخصیت دے لہا چڑھانوں بیان کردے ہوئے بوہت سوہنی تے سُچی کردار نگاری کیتی اے:

چوتھے خانے وچ جیہڑا اک کھبے پاسے اُتانہ نوں لہندے ول کر کے ہے سی اوتھے درمیان وچ مَروے دے بو.ٹے نوں لایا گیا۔ ایس بوٹے نوں اوہ بڑی چنگی طرحاں ای جاندا سی ایسے لئی تاں اوہ ایہدے کول آ کے بہہ جاندا۔ بیٹھا رہندا، گلاں کردا، ہسدا، اینا ہسدا کہ اوس توں وکھ کوئی اوس دا ہاسا وی نہ سُن سکدا پر سُن وی کویں سکدا اوہ جنی واری ایتھے آیا اے اوس ول دِھیان ای کس نے دِتا پلاسٹک دے فریم والی عینک جھُریاں والے چہرے اُتے، عینک دے شیشے پچھے لُکیاں ایہناں اَکھاں اندر کہڑے سوال تے کہڑے جواب،، کہڑے ہڑ تے طوفاناں نوں کوئی سمجھے گا کیوں؟ کسے نوں کیوں کسے دے پچھے جاون دی کیہ لوڑ پئی اے سارے ایس دے کول کوئی آؤندا ای نہیں۔(21)

ناول کار نے پروفیسر دی شخصیت دے نال نال اوس دی سوچ تے فکر نوں وی بوہت واضح انداز وچ بیان کیتا اے تاں جے اوس دا ظاہر تے باطن دونواں نال قاری جانو ہو سکے۔ جیویں کہ لکھدا اے:

مروے دے کول اوہ سرکاری کالج دی بغیر پالش دی کرسی اُتے بیٹھیا اُتانہہ
ویکھدا اے اَسماناں ول۔ ''اَسماناں توں اُتے تیکر دی سوچ رکھن والا ساں
میں۔، اوہ سوچدا اے ''پر میں اپنے آپ نال کوئی سودا نہیں کیتا''اوہ اپنے
آپ نال ای بولدا اے اوس نال کوئی لڑنہیں رہیا اے، فیر وی اوہ اپنے آپ
نال لڑدا تے ہار جاندا اے۔ اپنے آپ نوں دلیلاں وچ سانبھ کے رکھدا اے
کیوں جے اوس نے اپنے اُصولاں دے نال جیونا اے۔ بھاویں اوس نے
اپنی ریٹائرمنٹ جنی عمر تے لنگھا ای دِتی ہوئی سی۔''(22)

ناول کار نے پروفیسر دے کردار نوں سُچے سانچے اندر ڈھال کے پیش کیتا اے کہ پڑھن والا مُتاثر ہوئے بغیر نہیں رہندا۔ ناول کار دیاں تھلے دتیاں گئیاں گلاں حیاتی دے فلسفے بارے جانکاری دیندیاں نیں:

اوہ جیون وچ بہت کُجھ گوا چُکیا اے، اوہ ایس حقیقت نوں اپنے آپ نہیں
کڈھ سکیا، کدے اوہ لکھ پتی ہوندا، لکھاں دا مالک گڈیاں کاراں تے وڈا بنگلا
سبھ کُجھ اوہدا اپنا ای، جس نوں اوس نے جذبات وچ آ کے اپنی بُڈھی دے
ناں لا دِتا چلو جے اوس نوں کجھ ہو وی گیا، اوہدی بُڈھی کسے دے آسرے
اُتے نہیں رہوے گی۔ اوہ ایس توں وکھ اولاد، اولاد دی اولاد دے سُوکھ مانن
توں وی وانجھا ہو چُکیا اے اوہ اپنی بیوی، دِھی، دو مُنڈیاں فیر اپنے بالاں
دے بالاں نوں یاد کردا اے خُد نوں سدا اے ''مر جانا، ہاں ہاں مر
جانا...... تے گوا دینا دو وکھریاں وکھریاں گلاں نیں اوس نوں تاں اخیر لی گل
دا وَل اے بس۔''
اوس نے حیاتی وچ ہمیشا کُجھ نہ کُجھ گوایا ای اے۔(23)

ناول کار پڑھے لکھے طبقے دے منافقانہ روّیاں دے خلاف مزاحمت کردے ہوئے سچ دا بول بالا چاہندے نیں تے اپنی نوجوان نسل بارے فکر مند نظر آوَندے اے۔ ناول کار اپنے ملک دے سبھ توں وڈے شعبے تعلیم بارے فکر مند اے اوہ اپنے نظام تعلیم دی بہتری دے نال نال ایس

نظام اندر موجود غلط روّیے بارے وی لکھدے نیں:

> جدوں دے مُلک وچ طالبان نے خُدکش دھماکے کرنا شروع کیتے نیں، حالات نے نویں کروٹ لئی اے ایہ سارے ایتھے بیٹھے اج تاں قوم دی سبھ توں قیمتی شے نوں سنوارن تے اگلے دور واسطے لابھ وند بناؤن لئی ہی نیں اوہ سبھ توں قیمتی شے حالے خام حالت وچ اے تے اوہ اے ایس قوم دی اولاد، جونویاں سدھراں اُمنگاں تے آون والے دور نوں چنگا بناون واسطے جتن کرن لئی اپنی حیاتی واسطے ایتھے آوندے ہن، پر اوہناں نوں کیہ پتا کہ ایتھے اوہ کہناں دے ہتھے چڑھ جاندے ہن۔ (24)

ناول کار نے اپنے ملک وچ موجود سیاسی، سماجی، معاشی ناہمواریاں نوں بیانیا اے۔ اوہنے ملک اندر ہون والی دہشت گردی تے بمب دھماکیاں بارے دسیا اے جیہدا شکار عام لوکائی ہوندی اے۔ ناول اندر حساسیت تے حقیقت پسندی بھرنویں ملدی اے۔ پروفیسر جیہڑا نہ صرف دوجیاں دے دُکھ بارے حساس اے سگوں اوہ اپنے بارے وی حساس اے تے ڈینگی دے دوران دے اوہدے تاثرات نوں ناول کار انج بیان کردا اے:

> اوس نوں وی ڈینگی سی۔ میں پوری وارڈ وچ آل دوآلے نظر ماردا ہاں سارے جیوندے جاپدے ہن ساریاں دے پیر ہل رہے نیں، اکھاں وچ ڈیلے پھر رہے نیں تے اوہ اپنے اپنے بیڈاں کول پئے ڈرِپ سٹینڈ ول ویکھ رہے نیں۔ ایہ اَج اوہی ویلا اے جدوں مینوں نویں ڈرپ لگی ہوئی سی تے اوترِپ ترِپ، ٹُبکا ٹُبکا ڈِگدا میں ویکھ رہیا ساں تے مینوں انج لگ رہیا سی کہ ایہ ڈِگدے ڈِگدے ٹُبکے مینوں جیون لگ رہے سن تے دیس دے سبھ توں ودھ ویکھے جاون والے غیر سرکاری نیوز چینل اُتے ڈینگی نال مرن والیاں دی تعداد اِک اِک کر کے ودھدی جا رہی ہووے۔ (25)

ناول ''پروفیسر'' وچ سانوں مذہبی استحصال، تعلیمی نظام تے صحت دے مسئلیاں دے خلاف مزاحمت ملدی اے۔ ایس توں اڈ سماجی روّیاں اندر لُکی تے ظاہر منافقت ول وی ساڈا

دھیان دوایا گیا اے۔ ناول پڑھدیاں ہوئیاں سانوں سماج نوں سدھارن والیاں تنظیماں نال وابستہ لوکاں دے کردار وچ موجود منافقت تے غلط روّیاں بارے جانکاری ملدی اے۔ جیویں کہ کار اِک سوانی بارے لکھدا اے:

> سماج دِیاں ریتاں دے خلاف واج چُکن والی زنانی دا اپنا خاوند کئی وار سمگلنگ کردیاں ہویاں پولیس ہتھیں چڑھ چُکیا اے اوس نوں اوس دی کوئی پرواہ نہیں اوہ آپ وی کدے کسے پرانے کھُنجے ہوئے ویلے اندر وکیل دے طور اُتے کم کردا ہوندا سی۔ اوس دی سیکرٹری وجوں ای کم کردی ایہ سوانی وی جو ہُن بہت موٹی بدھی تے دھولیاں نوں مہندی رنگ نال لکون والی، اِک وڈی ساری این جی او دی کرتا، دھرتا، بنن واسطے ایس نے لمّا تے چوکھا اوکھا پندھ بڑی سوکھت نال پورا کیتا۔...... (26)

ناول کار نے ساڈے سماج اندر تعلیم دے نال وابستہ لوکاں دے مسئلیاں دے نال نال اِک لکھاری دی زندگی دیاں اوکڑاں تے اوہدے ذہنی، نفسیاتی تے معاشی مسئلیاں نوں وی بیان دی کوشش کیتی اے۔ دور دراڈے علاقیاں اندر تعلیمی نظام وچ منفی مداخلت کرن والے مقامی سیاسی لیڈراں دے غلط روّیے تے مسئلے بہت زیادہ ملدے نیں۔

کدھرے کدھرے پروفیسر دا کردار اپنے ماضی وچ اپنے اندر موجود انسانیت تے غلط روّیاں دا احتساب کردا ملدا اے۔ بندے جیہڑے ایس دُنیا دی بُنیاد نیں اوہناں دے روّیاں نوں پروفیسر دے کردار راہیں سمجھن وچ مدد ملدی اے جیویں کہ اوہ سوچدا اے:

> ......کدے کدے خیالاں وچ انسان دے اندر دا جانور طاقتور ہو جاندا پر ایس نوں ایہ سوچ کہ جھٹک دیندا کیہ جانور دے اندر وی اینا کُو انسان اے جِنا کُو انسان دے اندر جانور رہندا اے۔ (27)

ناول کار نے خودکلامی دے انداز وچ کُجھ منطق تے فلسفے دیاں وی گلاں کیتاں نیں:

> ''دُھپ کدوں نکلے گی۔
> میں مَروے دے بوٹے کولوں پُچھدا ہاں۔ ''اوہ چُپ کیوں اے۔''

اوہ چُپ اے میرے وانگ۔ مینوں لگدا اے۔
مَروے دے بوٹے اپُر پھُلاں نوں ویکھیا زمانا بیت گیا لگدا اے۔'' گل کر
میرے نال۔'' میں پُھیرے ویکھدا ہاں تے مَروے نوں آکھدا ہاں مَروا
چُپ اے کیوں چُپ اے؟''(28)

ایس توں اڈ ناول وچ دُنیا دیاں حقیقتاں دے نال نال کدھرے کدھرے رومانیت دی جھلک ملدی اے۔ ناول کار نے پروفیسر دی حیاتی وچ آوَن والیاں سوانیاں تے اوہناں دی گل کتھ اندروں سچائی دی کسوٹی اُتے نکلن والے سِٹے وجھوں کئی حقائق نوں بیان کیتا اے جیہڑا انسان ہوندے ہویاں اِک مرد یاں عورت دے دل نوں کئی واری رومان دے جذبیاں نال ٹُنب جاندے نیں جیویں کہ:

'' حالے پچھلی ایتوار دی گل اے اوس نے کینوس اُتے اِک تصویر بنائی ہوئی
اوہناں تحفے پاروں دِتی تاں دوویں اِک دوجے دے ایوں اپنے بن گئے
جیوں کئی ورھیاں دے گوُڑھے متر ہوون۔ ایہ متر تادا رنگ وی اَج کھِڑ یا سی
پر اوس دے اندر جویں کوئی ہٹکورے لیندا ہوندا، چُپ کری بیٹھا سی۔(29)

ناول کار نے جتھے پروفیسر دے دِل اندر جنم لین والے محبت دے جذبیاں نوں رومانیت دے رنگ وچ بیان کیتا اے اوتھے اوہنے ساڈے سماج دے المیے نوں وی بیان کیتا اے جیہدے وچ اسیں سبھ سچ نوں لُکانے آں تے اپنے آپ نوں دُکھ اپڑانے آں۔

ایس توں اڈ ناول کار نے منطق، فلسفے تے حیاتی دے رازاں نوں سینے اندر دفن رکھن دی اہمیت نوں وی اُگھیڑ یا اے۔ اوہناں نے منصور حلاج تے ابن العربی ورگے صوفیاں دی دس پا کے سماج دی اصل حقیقت نوں بیان کیتا اے۔ جدوں راز دی گل عام لوکاں ساہمنے کھول دتی تاں فیر سولی اُتے جھولنا پیندا اے جو کہ منصور حلاج نال ہویا۔ ناول کار لکھدے نیں:

کسے بزرگ نے اپنے نالدیاں نوں دسیا ''جس رات منصور نوں سُولی اُتے
چڑھایا گیا میں سویر ہوون تیکر سُولی دے تھلے عبادت کردا رہیا۔ جدوں سویر
ہوئی تاں اِک ہاتف ءغیبی نے ایہ واج لائی، ''اساں اپنے بھیتاں وچوں

اک بھیت اوہدے اُتے کھولھ دِتا سی۔ اوہنے اوس بھیت نوں دوجیاں تے کھولھ دِتا ایس پاروں اوہنوں سزا دِتی گئی۔ تے ایہ سبھ ٹھیک ہویا کیوں جے شاہی بھیت نوں ظاہر کرن والیاں دا ایہو انجام ہوندا اے۔''(30)

پروفیسر اندر ہر ویلے اِک جنگ چھِڑی رہندی ے۔ اصل وچ ہر بندے اُتے خیالات بارش دیاں پھواراں وانگ ڈِگدے رہندے نیں۔ ایہو کجھ پروفیسر نال ہوندا اے۔ پروفیسر نے نہ صرف ادب دا مطالعہ کیتا سگوں حیاتی دی کتاب نوں مشاہدے راہیں سمجھیا ایہو کارن سی پئی جدوں اوہ زندگی دی اصل حقیقت نال جانو ہو جاندا اے تاں اوہ چُپ ہو جاندا اے۔ جویں ناول کار لکھدے نیں:

''اوہ جیوں جیون بارے سوچن لگدا اے۔
اوہ اپنے آپ توں دُور ہوندا جاندا۔
اوہ خُد بارے کیہ سی......
اوہ سوچدا تاں بس سوچدا ای جاوے......
جیوں خالی بُلھ ہلے ہوون، وچوں کوئی لفظ نہ اُکریا ہووے۔
بے رنگ، بے جان کسے تصویر وانگ ہو جاندا۔
''امورت'' اوہ خُد بارے فیصلا دیندا اے۔
اوہ اکّلا تے نہیں اے۔
اوہ تے دو ہین......
اوہ تے ......دُوجا کون اے......جو اوس دے نال اکلاپے وچ ای رہندا اے، دوجا کون؟(31)

جے کر اُتلے حوالے نوں معرفت دے رنگ اندر جانن دی کوشش کیتی جاوے تاں ایہہ حقیقت کھُلدی اے پئی بندہ کدی کلا نہیں ہوندا اوہدا مالک رب جیہڑا شہ رگ توں نیڑے وسدا اے ہمیش بندے نال موجود ہوندا اے۔ ایہ بندے دا اپنا شعور تے وِجدان اے جیہدے راہیں اوہ رب دی ذات نوں پا سکدا اے دوجے پاسے دُنیاوی حوالے نال ہر بندے اندر رب نے جستجو رکھی

اے جس پاروں اوہ دوجیاں نوں جانن دا چاہیوان اے۔دراصل ایہ جانن ای اصل حیاتی اے۔ناول کار نے کدھرے کدھرے علامتی انداز نال کجھ غلط روّیے وی بیان کرن دا جتن کیتا اے جیویں کہ:

دُنیا وڈی توں وڈی ہوندی جارہی اے، ایس دُنیا نوں کون نِگّا کرے گا، کِنّا لہوسی جو رُڑھ رہیا اے تے ہور کِنا لہواے جو رُڑھے گا، صرف اپنے اپنے وِچاراں نوں وڈا کرن واسطے ایہ ہووے گا۔[32]

کرامت مُغل نے اپنے ناول وچ جتھے سوانیاں دیاں سماجی ناہمواریاں ول دھیان دوایا اے اوتھے اوہناں ''سمیرا'' دے کردار راہیں اِک مضبوط تے رشتیاں دا پاس رکھن والی سوانی نوں وی ساہمنے لیاؤندا اے جیہڑی اپنے پیو دے باہر لے مُلک کمائی لئی جان مگروں اپنی ماں تے نِکے گونگے ویر ''شاہد'' نوں سنبھالدی اے۔ اوہ اوس نال گل بات کر کے کتھارسس کردی تے اوس نال ایس طرحاں ای بن جاندی جویں اوہ کوئی گونگی کُڑی ہووے۔ ناول کار باہر لے لوکاں دے مسئلیاں ول وی توجہ دلاندا اے جیہڑے باہر جا کے اپنی اولاد نوں بھُل جاندے نیں۔ ناول کار لکھدے نیں:

شاہد دا کوئی متر نہیں سی کیوں جے اوہ خاص بالاں وچ شامل ہوندا آپنے آپ وچ ای اِک اجہے احساس وچ چلا گیا جو کمتری دا احساس سی۔ اوس نوں سارے رشتے دار سبھ توں ودھ چاہندے اوس نوں جی جی آکھدے اوس دا ہر طرحاں دا خیال رکھدے شاہد اپنے آپ نوں ایوں نہیں سی سلوک کروانا چاہندا اوہ وڈکیاں دیاں جھڑکاں، اوہناں دیاں نصیحتاں نوں وی انجے ای ماننا چاہندا سی جیوں باقی سبھ نال ہوندا۔[33]

بہر حال سمیرا نے اپنے ویر دی احساس کمتری نوں کافی حد تک مُکان دا جتن کیتا تے اوس نال اوہ خود گل بات کردی رہی۔ آخیر اوہ اپنے بھرا دے ایس دُکھ نوں جاندے ہوئے دُنیا دے دوجے معذور بالاں دے جیون نوں سوکھا کرنا چاہندی اے۔ جس پاروں اوہ معذور بالاں نوں پڑھاؤندی اے تے ایس وچ کامیاب وی ہو جاندی اے۔ سمیرا اپنی ماں دی کینسر ورگی

بیماری اُتے وی مضبوط کھلوتی حوصلے نال ماں دا ساتھ دیندی اے۔ ناول کار نے کینسر ورگی بیماری جیہدے نال بندہ ہر روز جیندا اتے ہر روز مردا اے اوس بارے بھرپور جانکاری دتی اے۔ دراصل جدوں انسان صحت مند ہوندا اے تاں اوہ جیون دی قدر نہیں کردا۔ پر جدوں بیماری دی انتہا ہوندی اے تاں بندہ اپنے آپ نوں بچاؤن دا ہر مکمل جتن کردا اے۔ سمیرا دے مامے دی بیماری نوں بیان کردیاں ناول کار لکھدے نیں:

> اوس نوں ویکھ سمیرا نوں پہلی وار لگیا کہ اوہ اپنے جیون دا کوئی شُکر ادا نہیں کر رہی اے۔ اوس دے مامے کولوں بولیا نہیں سی جاندا۔ اوہ گل کردا سی تاں ایوں لگدا سی جیویں کوئی مر رہیا ہووے، جیویں کوئی پھُلاں نوں مِدھ رہیا ہووے جویں کوئی ہواواں دے وچ گواچی کسے شے نوں ٹٹول رہیا ہووے۔ (34)

بہر حال اِک پاسے تکلیف دی انتہا دوجے پاسے ڈاکٹراں تے دواواں ویچن والیاں دا گٹھ جوڑ، مریض دے گھر والیاں نوں اندروں اندر توڑ کے رکھ دیندا اے۔ ایس توں اڈ ایہ ساڈے سماج دا المیہ اے پئی مصنوعی قلت پیدا کر کے دوواں نوں مہنگا کر دتا جاندا اے جتھوں تیک غریب دی رسائی نہیں ہوندی۔ ایہ ساڈے سماج دے اوہ گناؤنے روپ نے جیہناں نوں کرامت مُغل ہوراں بوہت باریکی تے حساسیت نال بیان کرن دا جتن کیتا اے۔ بہر حال سمیرا نے اپنیاں سدھراں، جذبیاں دی پرواہ نہ کیتی تے اپنا جیون اپنی ماں تے بھرا دی دیکھ بھال اُتے لا دتا۔ فیر اوس دی منگنی خالہ زاد ''حامد'' نال ہوندی اے۔ جیہڑا انجینئر ہوندا اے پر اوس دی جوڑی برابری دی نہیں ہوندی۔ آخیر 'حامد' چار سالاں لئی باہر پڑھن لئی جاندا اے تے اوس نوں شو پیش وانگ دوجیاں ساہمنے ظاہر کر کے ٹُر جاندا اے۔ ناول کار نے سمیرا دے کردار راہیں اِک وڈی عمر دی زنانی دے احساسات نوں وی بیان کیتا اے جیہڑی شادی دا فیصلہ کردی ہوئی اپنے آپ کولوں پُچھدیاں ہوئیاں وی جھکدی اے۔ سمیرا نوں حیاتی دی وڈی عمرے بین الاقوامی پدھر دے معاملات نوں جانن دی بجائے سوانی دا سہپن چنگا لگدا اے تے اوہ سوانی بارے جاننا چاہندی اے پر جدوں اخبار پڑھ رہی ہوندی اے تاں اوس نوں سوانی دی خوبصورتی دے نال نال اِک

بالڑی نال ہوئی زیادتی بارے خبر ملدی اے جیہدے توں اوہنوں بوہت تکلیف ہوندی اے:

''اِک پنج ورھیاں دی بالڑی نوں کسے درِندے نے اپنی ہوس دا نشانا بنا لیا اے۔ بالڑی دی لاش اِک خالی پلاٹ دے وچ جھاڑیاں دے اندر لبھی اے، اوس لاش دوآلے کئی کُتّے جمع ہوئے سن۔ کِسے محلّے دار نے ویکھ کے پولیس نوں اطلاع دِتی۔ مجرم وی اوسے محلے دا ای سی تے بالڑی دے پیو دا گُوڑھا یار ہوون دے نال نال گوانڈھی وی نکلیا۔ اوس نے ایہ وی مَنیا کہ اوہ ای اے جو کئی مہینیاں توں ایس تاڑ وچ سی کہ بالڑی نوں ہوس دا نشانا بنایا جاوے تے اوہ ایس طرحاں دیاں کئی وارداتاں پہلے وی کر چُکیا اے۔ پولیس تے میڈیا نے ایس خبر نُوں لوکائی دی جاگرت واسطے تے لوکائی دے اندر احساس ذمے داری نُوں ودھاون واسطے پریرنا دے طور تے لیا۔ سمیرا سوچیا کہ پنج ورھیاں دی بالڑی دا کیہ دوش سی؟ (35)

سمیرا دا کردار حساسیت تے چنگیائی پاروں سماج ہتھوں مارکھا جاندا اے۔ شادی دا ویلا لنگھدا جاندا اے تے اوہ سُفنیاں اندر جینا چاہندی اے پر اوہ جی نہیں پاندی۔ بہرحال سمیرا اپنے بھرا دی تربیت کردیاں ہوئیاں اوس نوں اعتماد دیندی اے تاں اِک دن اوہدا بھرا تے اوہدے ساتھی رل کے بَجّل بالاں لئی ادارا بناؤن وچ کامیاب ہو جاندے نیں۔ ناول کار لکھدے نیں:

''شاہد نوں وی ایوں لگدا جویں کوئی اوہدے توں وکھ اوہدیاں گلاں سمجھن والا کوئی وی نہیں۔ اوس نے آپ ای فیصلا کیتا تے فیر اوس اُتے پہرا وی دیون لگ گیا۔ اوہنے اپنے ورگے گونگیاں بولیاں دے فون نمبر اکٹھے کرنے شروع کر دتے۔ چلدا چلدا اگانہ ودھیا تاں اوس نے بَجّل لوکاں دی اِک تنظیم بناون دا سوچیا جہدے وچ ویکھن نوں بَجّل، ہتھ، پیر، بانہ توں بَجّل سبھناں نے رَل کے بیٹھن دا متا پکایا۔ (36)

دراصل ایہ خیالات دا ناول اے جس اندر ناول کار نے پروفیسر دے کردار راہیں علامتی انداز وچ اپنیاں یاداں، منطق، فلسفہ تے اجوکے سمے اندر پڑھان والے لوکاں دی حیاتی نوں

بیان کرن دا جتن کیتا اے۔روزمرّہ دی زبان وچ نکے نکے مکالمے ناول وچ موجود فلسفیانہ تے حقیقت اُتے مبنی خیالات نوں پڑھن دے بعد قاری نوں دوبارہ تازہ دم کر دیندے نیں جیہدے توں ناول وچ دلچسپی ودھدی اے۔ ناول کار نے جتھے لوڑ پئی اوتھے زمان' مکان تے ماحول دا بہت چنگواں خیال رکھیا اے۔ جیویں کہ:

> موسم ٹھنڈا اے۔ سُنبل دے رُکھ ہیٹھاں بلّی بیٹھی کسے چِیل یاں کاں دے مُونہوں بوٹی ڈِگن دی آس وچ اے۔ مور پنکھ کول بلبلاں تے چڑیاں وی کوئی نہیں رہیاں ہن۔ ٹاہلی تے انب دے رُکھاں وچ کاں کاں کردے کاں نیں۔ جنگلی کبوتراں دے گُٹکن دی واج کدے کدار صدی توں ودھ پرانیاں دیواراں وچ اپنی وَسّوں دا دس رہے نیں۔ ایہ جنگلی کبوتر صدیاں توں نسل در نسل ایتھے ای توریخ دے گواہ لگدے نیں۔ (37)

ناول کار نے امیر تے غریب لوکاں وچکار طبقاتی ونڈ نوں وی بھرپور انداز وچ بیان کیتا اے۔ اوہناں نے حیاتی دیاں اصل حقیقتاں توں گھنڈ چُکدیاں ہوئیاں امیر طبقے دے روّیے نوں ساہمنے لیاؤندا اے۔ جیہڑے عام لوکاں بارے پڑھنا تاں چاہندے نیں پر اوہناں دی بہتری لئی کوئی کم نہیں کرنا چاہندے۔ جدوں پروفیسر ماڈل ٹاؤن لائبریری وچ جاندا اے تاں اوتھے اِک امیر سوانی اِک کتاب ایشو کرواندی اے جیدا ناں ''عام لوک'' سی۔ جیہدے توں ناول کار دا مزاحمتی روّیہ ساہمنے آؤندا اے:

> ''عام لوک تاں اوہ ہوندے نیں جیہڑے ایہناں دے گھراں وچ بھانڈے مانجھ رہے ہوندے نیں جیہڑے جھاڑو ماردیاں ماردیاں، ماہنگیاں گڈیاں دھوندیاں دھوندیاں، گڈیاں چلاندیاں چلاندیاں ہنڈے ورتے پاندیاں پاندیاں تے ایہناں دے ورتے ہوئے بھانڈیاں وچ جھُوٹھاں نال ڈِھڈ بھردیاں عزت تیکر گوا دیندے نیں۔ اوہ اپنی میں نوں ماردے نیں اوہ اپنی پچھان وڈی کوٹھی، نیلی کوٹھی تے کالی کوٹھی والیاں دے نال بناؤندے نیں۔ اوہناں نوں کیہ پتا اے کہ ایس توں باہر دی کوئی حیاتی ساہ لیندی اے اوہ

اپنی میم صاحب توں لے کے میم صاحب دے مُنڈے دی ہر خُشی نوں پُورا
کردیاں ای جیون بِتاندے نیں۔ ایہی تے جیون اے، ایہی تے عام لوک
نیں، ایہی تے لوک نیں جس بارے اوہ پڑھنا چاہندی سی......(38)

ناول دا آخیر وی ناول دے مُڈھ وانگ دُنیا اُتے آوَن والے بدلا اُتے ہوندا اے تے آخیر اُتے وی ناول کار دا خیال ایہوای ہوندا اے کہ بدلا دا عمل جاری رہوے گیا:

''اوہ چار خانیاں وچ ونڈے ہوئے کھنڈر بنے ہاسٹل دے لان وچوں نکلن
لگیا تاں اوس نوں ایوں لگ رہیا سی کہ اوہدے پچھے ایس تھاں اُتے دُبارا فیر
صدیاں پہلاں وانگ پانی ای پانی کھلونا شروع ہو گیا اے تے فیر کئی
صدیاں ایس نوں دُبارا وسن وچ لگن گیاں''(39)

ناول کار آخیر اُتے پانی دی اہمیت اُتے زور دیندے ہوئے ایس حقیقت نوں وی بیان کردا اے کہ ہر تریہ پانی نال نہیں بُجھدی۔ کئی سدھراں جیہڑیاں اپنے اندر سُچا پن رکھدیاں نیں جدوں اوہ پوریاں نہیں ہوندیاں تے بندہ اندروں مُک جاندا اے۔ ایہو کجھ سُچے راہ اُتے چلن والے پروفیسر نال ہوندا اے تے ایہو کجھ سمیرا دے کردار نال ہوندا اے۔ پر پروفیسر جدوں وی مایوس ہوندا اے اوس دے اندروں اوس دی روح دی سچائی جیون دا نواں رنگ اوس نوں دان کردی اے جیویں کہ ایہناں سطراں توں ظاہر ہوندا اے:

''اوس نوں سیانیاں دی آکھی چیتے آندی اے کہ ٹِڈا سُر بکھیردا رہندا اے
تے کیڑی خوراک جمع کردی اے اپنے آون والے ویلےلئی، اوہ کُجھ نہ کُجھ
کردیاں رہندیاں نیں ایسے طرحاں انسان نوں وی معمولی توں بہترین بنن
دا جتن کرنا چاہیدا اے۔''(40)

ناول دا آخیر بوہت پکی پیڈھی نینہہ اُتے لکھیا گیا اے تے آخیرلیاں لائناں بندے نوں کیل کے رکھ دیندیاں نیں جیہدے نال قاری دُکھ دی کیفیت محسوس کردا اے پر ایس دُکھ اندروں ای جیون مانن دا جذبہ وی ملدا اے:

''اوہنوں اپنے آلے دوالے پانی ای پانی وکھالی دین لگا، ایہ اوس دیاں

اپنیاں ای اکھاں وچلے ہنجوسن جس نوں اوہ ڈک نہ سکیا تے ایس پانی ساہمنے جویں اوہ بے بس ہو گیا ہووے......الماء الحیاۃ، پانی جیون اے۔''(41)

بہرحال کسے وی ناول دی کامیابی داانحصار موثر انجام اُتے ہوندا اے۔ کرامت مُغل ہوراں دے ناول دی کہانی تے پلاٹ دا ڈھانچہ بڑے گوہ توں بعد ترتیب دتا گیا اے۔ ایہو کارن اے پئی خیالات تے یاداں اُتے مبنی ہون دے باجود ایس ناول وچ لہا چڑھا، جذبات تے احساسات نوں موزوں تے سُچجے ڈھنگ نال بیان کیتا گیا اے۔ ناول کار نے مروے دے بوٹے نال اپنی خودکلامی راہیں مادیت پرستی دی انھی وا، بے حسی، اخلاقی قدراں دی گراوٹ، صحت تے تعلیم دے شعبے وچ مسئلیاں، سیاسی جبر، خودکشی، سوانیاں دے مسئلیاں ول لوکائی دا دھیان دوایا اے تاں جے ایہناں دے اُپا لئی جتن کیتا جا سکے۔

☆☆☆

حوالے:

☆ اسسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی، گورنمنٹ اسلامیہ کالج ریلوے روڈ لاہور

1۔ کرامت مغل، پروفیسر(لاہور: رویل پبلشرز، 2020)8۔

2۔ کرامت مُغل، پروفیسر، 10۔

3۔ کرامت مغل، پروفیسر، 12۔

4۔ کرامت مغل، پروفیسر، 16۔

5۔ کرامت مغل، پروفیسر، 18۔

6۔ کرامت مغل، پروفیسر، 18۔

7۔ کرامت مغل، پروفیسر، 20۔

8۔ کرامت مغل، پروفیسر، 21۔

9۔ کرامت مغل، پروفیسر، 23۔

10۔ انور سدید، ڈاکٹر، اردو ادب کی تحریکیں(کراچی: انجمن ترقی اردو پاکستان، 2004)107۔

11۔ کرامت مغل، پروفیسر(لاہور: رویل پبلشرز، 2020)23۔

12۔ اوہی۔24۔

13۔ اوہی۔30۔

14۔ اوہی۔32,33۔

15۔ اوہی۔34۔

16۔ اوہی۔35۔

17۔ اوہی۔36۔

18۔ اوہی۔38۔

19۔ اوہی۔40۔

20۔ E. M. Forster, Aspects of Novel, Rosetta Books, 1927, P44

21۔ کرامت مغل، پروفیسر (لاہور: رویل پبلشرز، 2020) 11۔

22۔ اوہی۔11۔

23۔ اوہی۔40۔

24۔ اوہی۔41۔

25۔ اوہی۔49۔

26۔ اوہی۔55۔

27۔ اوہی۔61۔

28۔ اوہی۔62۔

29۔ اوہی۔71۔

30۔ اوہی۔75۔

31۔ اوہی۔77۔

32۔ اوہی۔82۔

33۔ اوہی۔92۔

34۔ اوہی۔95۔

35۔ اوہی۔104۔

36۔ اوہی۔113۔

37۔ اوہی۔115۔

38۔ اوہی۔119۔

39۔ اوہی۔126۔

40۔ اوہی۔125۔

41۔ اوہی۔128۔

☆ اعجاز علی
لیکچرر (پنجابی) گورنمنٹ اسلامیہ گریجوایٹ کالج سِول لائنز لاہور

تماہی ''سانجھ'' وِچ چھپیاں لکھتاں دی ببلیو گرافی

The Bibliography of Quartearly "SANJH"

(اپریل2007ء تا دسمبر2010ء)

Abstract:

This research article based on the bibliography of quartearly "SANJH".

SANJH is a unique and one of a kind Punjabi magazine which is published in two separate volumes- with identical content- from Lahore in Shahmukhi script and from Ludhiana in Gurmukhi script from April 2007 to December 2010.

This research article has started with the introduction of the journal and then moved to the copy wise details of writings with their writers. In the end the writer has given the index which helps in easy access to any writer and his writings. Thus, the writer has tried to give eternity to this dying journal by saving its record.

Keywords: *Bibliography, Punjabi Magazine, Shahmukhi, Lahore, Gurmukhi, Ludhiana, Index.*

....

پنجابی دُنیا بھر دیاں قدیم زباناں وچوں اک اے۔ پنجاب، پنجابی تے پنجابیت دی کہانی صدیاں پرانی اے۔ شاید ایہہ ای اوہ وڈا کارن اے کہ ایس دی صدیاں توں سینہ بہ سینہ ٹُردی آرہی لوک شعری روایت وِچ کسے بندے دے جمن توں لے کے اوہدے مرن تک دے گیت شامل نیں۔ اوہناں انیکاں گیتاں وچ پنجاب دھرت واسیاں دیاں نکھیاں سدھراں، آساں، اُمیداں، اِچھاواں، لوڑاں تھوڑاں تے ملوک جذبے جھلکارے ماردے سہی ہوندے نیں۔ پنجابی زبان وِچ رچی جاون والی صوفی شعری ریت؛ جگت بھر دیاں بولیاں وچ خاص اُچیچتا دی حامل اے۔ اِنج اتہاس گواہ اے کہ پنجابی قصہ خوانی دی روایت وی آپنا مضبوط پچھوکڑ رکھدی اے۔ پنجابی دی علمی تے ادبی روایت ڈھیر پرانی نہ سہی، ایپر فر وی ایہہ گھٹ ودھ اک ہزار سال دے عرصے تے محیط اے۔

برصغیر وِچ پرچا کاری دا باقاعدہ مُڈھ انگریزاں دے آون نال بجھا۔ ایپر پنجابی زبان وِچ ایس دی بھرویں مثال فارسی رسم الخط (شاہ مُکھی) وِچ چھپن والا ''امرت پتریکا'' ناں دا اخبار اے۔ جیہڑا 1896ء وِچ بیرسٹر بھولا ناتھ ہوراں کڈھیا۔ شاہ مُکھی لپّی وِچ پنجابی دا پہلا رسالا ''پنجابی دربار'' اے، جیہڑا جوشوا فضل الدین ہوراں لائل پور توں جاری کیتا۔ ایہہ رسالا بعدوں 1930ء وِچ لاہور توں ورتایا جاندار ہیا اے۔ اِنج پنجابی پرچا کاری دے ہُن تک دے سفر وَل اک پچھمی جھات ماریئے تاں ایہدی عمر کُل 100 یاں 125 ورھے بن دی اے۔

پنجاب نوں اوّل دن توں انیکاں چنوتیاں دا ساہمنا رہیا اے۔ ایس حوالیوں اک پچھل پیری جھات ماریئے تاں پتہ لگدا اے کہ اَڈو اَڈ عہداں وِچ رَنج دھاڑویاں ایتھوں دی وسّوں تے عام لوکائی نوں لتاڑیا۔ ایس وچالے جتھے اوہناں ایتھوں دی رہتل، ثقافت تے بولی نوں چوکھا نقصان اپڑیا؛ اوتھے ای ایتھوں دیاں مذہبی، معاشرتی، اقتصادی تے ادبی قدراں نوں وی دھچکا لگا۔ پنجابی زبان نال پہلا دھرو ایہہ ہویا کہ ایہدے ڈِھڈ وِچ دو لکھتی روپ (شاہ مُکھی تے گُرمُکھی) دا خنجر گھوپیا گیا۔ جس نال نہ صرف مذہبی پدھر اُتے بلکہ ادبی پدھر اُتے وی چوکھا پاڑ پیا۔ ایہہ ای نہیں ایس توں وکھ وی پنجابی بولی اُتے مختلف عہداں وِچ اینے وار کیتے گئے نیں کہ اوہناں نوں ایس لکھت دے کلاوے وچ لیانا ناممکن جاپدا اے۔

پنجابی زبان وِچ اَڈو اَڈ ویلیاں وِچ دوہاں لِپّیاں وچ کئی روزوار اخبار، ہفتہ وار رسالے، لڑی وار پرچے، کتاب لڑیاں تے میگزین نکلدے رہے نیں۔ اوہناں انیکاں پنجابی پرچیاں وِچ پنج ند، پنجابی، پریت لڑی، پنج دریا، پنجابی ادب، ناگ منی، لہراں، سویر انٹرنیشنل، لکیر،شبد، ماں بولی، پنچم، لکھاری، میٹی، ورولے، پکھیرو، سرجنا، ساہت، سانجھ، ترنجن، سنگری، مہکاں،قفنس تے رویل ناں دے ادبی پرچے شامل ہَن۔

پنجابی دا شمار جگت بھر دیاں پندرھاں وڈیاں زباناں وچ ہوندااے۔ ایہدے بولن، پڑھن، سنن تے سمجھن والے دُنیا بھر دے مُلکاں وِچ وسیبا کیتی بیٹھے نیں؛ جیہناں وچ وڈی گنتی پاکستان، ہندوستان توں باہر کینیڈا، امریکا، برطانیا، آسٹریلیا تے ہور دوجے ودیشاں وچ وس رہے اوہناں پنجابی پیاریاں دی اے، جیہڑے پردیس بیٹھے آپنی جمن بھوئیں تے ماں بولی توں کدے وانجھے نہیں نیں۔اوہ ودیش بیٹھے ہر پل، ہر گھڑی آپنی دھرتی ماں کولوں دور رہ کے وی ایہدی سیوا کرن وِچ رُجھے رہندے نیں۔شاید ایہہ ای اوہ مُڈھلا کارن ایں کہ جس پاروں مشرقی تے مغربی پنجاب توں وکھ اک اوہ پنجاب وی سانوں نظر ینداا ے جیہنے ساری دُنیا نوں آپنے کلاوے وِچ لِتا ہویا اے۔ ایہناں تناں پنجاباں وچ اُنج تے بہت ساریاں سانجھاں اسانجھاں اجہیاں نیں جیہناں نوں مُکھ رکھ کے لکھن بہیے تاں کئی کتاباں ترتیب دتیاں جاسکدیاں نیں۔ اوہناں وچوں ای اک اجیہی سانجھ نارتھ امریکا وِچ بیٹھے اوہناں پنجابیاں دی وی اے جیہناں آودی ماں بولی (پنجابی) نال آپنے بھرویں موہ دا وکھالا کردیاں کُجھ ورھے پہلاں ''اپنا'' ناں دی پنجابی دی پہلی وڈی ویب سائٹ لانچ کرکے کیتا۔ ایس ویب سائٹ تے 'اپنا او۔آر۔ جی، دے موڈھی کامیاں وِچ سفیر رامہ، جاوید بُوٹا تے منظور اعجاز دے ناں سرکڈھویں نیں۔ ایہناں پنجابی سپتراں جتھے اجو کے دور وِچ پنجابی بولی نوں درپیش چنوتیاں نوں مُکھ رکھیا، اوتھے ای ایہناں چڑھدے، لہندے تے باہرلے پنجاب دے سوجھوان، پڑھیاراں تے پنجابی پیاریاں نوں اک دوئے نال جوڑی رکھن لئی گُرمکھی تے شاہ مُکھی لِپّی وِچ نہ صرف کئی کتاباں چھاپیاں؛ سگوں 'سانجھ' ناں دا اک تماہی پنجابی پرچا وی کڈھیا؛ جیہڑا اکو ویلے دوہاں لِپیاں وچ لہور تے لدھیانے توں چھپدا رہیا اے۔

پنجابی پرچا کاری وِچ ''تماہی سانجھ'' اک نگھر وادھا ثابت ہویا۔ ایس بارے آپنے

وچار سانجھے کر دیاں ایس پرمندر جیت سنگھ لکھدے نیں:

''بِناں شک سانجھ کئی پکھاں توں نواں، نویکلا تے وکھری ادبی اہمیت والا پرچا ثابت ہویا ہے۔ بھارت تے پاک وِچلے دوہاں پنجاباں دی آپسی سانجھ تاں کئی پدھراں تے پیش ہندی آرہی ہے پر دوہاں پنجاباں توں وکھرے تے پردیسیں وسدے پنجاب نوں آپنے نال جوڑ کے گل کرنی ودھیرے اہم ثابت ہورہی اے۔ پردیس وِچ وسدے پنجاب دی گل ہُن تک بھرویں روپ وِچ کِتے نہیں سی ہوئی۔

......سانجھ دا چھپنا تِناں پنجاباں نوں سانجھے منچ تے کھلو کے ہاک مارن دا سچا ادبی یتن ہے۔''

کسے وی زبان دی ترقی تے ودھائی اخباراں تے رسالے آکسیجن دا کم دیندے نیں۔ایہو وجہا اے کہ کسے قوم، کسے ملک یاں کسے عہد دے معاشرتی، مذہبی، ادبی تے اقتصادی حالات نوں جانن، واچن یاں پرکھن سے سانوں اوس ویلے دے اڈ واڈ رسالیاں، کتاباں تے روز وار اخباراں نوں مکھ رکھنا پیندا اے۔

تماہی 'سانجھ' دا پہلا انک :اپریل، مئی، جون 2007ء نوں چھپ کے ساہویں آیا تاں تناں پنجاباں دے پنجابی پیاریاں ایہدی سلاہنا لئی بھرواں ہنگارا بھریا۔ ایہنوں 'جی آیاں نوں' آکھن لئی اوہ وکھ وکھ شہراں تے مُلکاں وچ ہورہے سانجھ دے مُکھ وکھالی اکٹھاں وچ رل بیٹھے۔ 'سانجھ' نوں جتھے ودھیا دِکھ تے سوہنی پرنٹنگ نال شنگار کے پیش کیتا جاندا رہیا اے، اوتھے ای ایس وِچ شامل لکھتاں نوں وی اُچیچتا نال نوازیا جاندا رہیا اے۔ایہدے سودھیاں وِچ سفیر رامہ ہوری پیش پیش سن، جدوں کہ اوہناں دے ہتھ وٹاندرے لئی جاوید بُوٹا، ڈاکٹر منوشرما سوہل، ڈاکٹر جگتار دھیمان تے اننت کور موڈھے نال موڈھا جوڑ کے کھڑے رہے۔ ساڈے پاسے ایہناں پیاریاں دے بانہہ بیلیاں وِچ محمد آصف رضا تے ساجد ندیم دے ناں سرکڈھویں نیں۔ ایس توں مگروں ایس قافلے دے رلتیاں وچ وادھا وِی ہویا تے ایس وچ اجو کے پنجابی سُلیکھ دے سرکڈھویں سوجھوان تے شاعر احمد سلیم، زبیر احمد، گُرچرن کور کوچر تے پریم سنگھ بجاج ہوریں آ

رلے؛ ایہناں پنجابی سُپتراں اِک مُٹھ ہو کے پنجابی زبان تے ادب دے ودھا لئی اک عرصہ چوکھا کم کیتا۔

تماہی ''سانجھ'' دی وڈی خوبی ایہہ سی کہ ایہہ اِکو ویلے دوہاں لپیاں وِچ لہور تے لدھیانے توں ورتایا جاندار ہیا اے، جس پاروں ساڈا واہ دُنیا بھر وِچ رچے جا رہے اجوکے پنجابی ساہت دے نویں لکھن والیاں دے نال نال منے پرمنے شاعراں تے لکھیاراں اَتے اوہناں دیاں لکھتاں نال پیندا سی۔ 'سانجھ' وِچ نظم، غزل، گیت، کہانی، مضمون، سفرنامے، کتاب تبصرے تے انٹرویوز چھپدے رہے نیں۔ دوجے پنجابی پرچیاں وانگ ایہدے چھپن چھپان دے معاملیاں وِچ وی کئی اڑچناں آؤندیاں رہیاں۔ اپر ایہناں اڑچناں نال نجٹھدے ایہدے کامے ہر حال وِچ ایہنوں معیاری لکھتاں تے سوہنی دَکھ نال شنگاردے رہے نیں۔ ''سانجھ'' دے مُڈھلے مقصداں وِچ دوہاں پنجاباں وِچ دو وکھ وکھ لِپیّاں ہون وجھوں لفظالی دے ودھ رہے وکھریویں نوں ڈکا لاون توں اَڈ، دوہاں پاسیاں دے پنجابی سوجھوان لکھاریاں، دانشوراں تے پڑھنہاراں دی سُرت اَتے وچار دھارا نوں اک دوئے نال سانجھا کرن دے ای نہیں؛ سگوں پنجابی بولی، ثقافت اَتے ایہدے ورثے دی سانبھ سنبھال تے وادھے لئی نویں سُرت جگاون دے وی نیں۔

تماہی 'سانجھ' دا پلوٹھی دا پرچا: اپریل، مئی، جون 2007ء وچ چھپیا۔ ایس توں مگروں ایہدے بارھاں شمارے ہور چھپ سکے، جیہناں وچ چھیواں، ستواں تے فرگیارھواں، بارھواں شمارہ دو دو کر کے اِک اِک پوتھی وچ شامل نیں۔ جدوں کہ 'سانجھ' دا اخیری انک جیہڑا 2010ء وچ چھپیا: اپریل 2009ء توں لے کے دسمبر 2010ء تک دے تناں پرچیاں تے ادھارت اے۔ اِنج ایہدے کُل ملا کے پندرھاں پرچے چھپ سکے۔ 'سانجھ' نوں شنگارن وچ جیہڑے چتر کاراں آپنے فن راہیں اکیٹا اَتے سانجھ دے پھل پیش کیتے اوہناں وِچ صابر نذر، دیو، امرتا شیر گل، جمیل سنگھ، سُکھ پریت سنگھ، رافعہ ضیاء، کُلونت بسرا اَتے احمد زوئے دے ناں سرکڈھویں نیں۔ 'سانجھ' دے شاہ مُکھی وِچ چھپے ابتدائی شمارے شرکت پریس لہور دے چھپے ہوئے نیں اَتے بعد والے اعزازالدین پریس لہور دے۔

ساڈے پاسے بھارتی پنجاب دی نسبت سرکاری سرپرستی تے ہلاشیری نہ ہون کارن بہت گھٹ پنجابی اخبار -یاں رسالے چھپدے نیں۔ جے کُجھ چھپدے وی نیں تاں بُہتا چِر آپنی ساکھ برقرار رکھن وِچ سپھل نہیں رہندے۔ ایس حوالیوں ویکھیا جاوے تاں پنجابی پرچا کاری دے مسائل وی عجیب نیں۔ پنجابی زبان ہر لحاظ نال دوجیاں علاقائی زباناں دی نسبت سبھ توں مندے حالاں دا شکار اے۔ معاشی مسئلیاں توں وکھ الیکٹرانک میڈیا دی ودھدی یلغار نے تاں پنجابی زبان دی بیڑی وِچ وَٹے پائے ای ہَن: اپر ایس دے اَڈ وَاَڈ لہجیاں، املاء دے مسئلیاں اَتے عام لوکائی دے رویّاں ایس نوں کدے ودھن پھُلن داڈُھکواں موقع ای نہیں دتا۔ ایہو وجھا اے کہ اجہیاں کُجھ اڑچناں ''سانجھ'' دے پلے پیّاں تے ایہدی اشاعت دا سلسلہ وی رُک گیا۔ اِنج تناں پنجاباں وِچ ادبی سانجھ دا جیہڑا دَر کُھلیا، اوہ کُجھ عرصے بعد اچن چیت! جھبدے ای بند وِی ہو گیا؛ جیہڑا تا حال اجے تک وی بندش دا شکار اے۔

''سانجھ'' وِچ چھپیاں لکھتاں دی ایس ببلیو گرافی دی ترتیب زمانی اے۔ ایس وِچ ہر چھپی لکھت نوں اک مسلسل نمبر لادتا گیا اے۔ ایس دوران مہینے تے ورھے وار ترتیب نوں ساہویں رکھیا گیا اے۔ جدوں کہ آخر تے اشاریہ مصنفین (Author Index) دے سرناویں ہیٹھ حروف ابجد دی ترتیب نال لکھاریاں دے ناواں دے نال نال اوہناں دیاں اوہناں ساریاں لکھتاں دے نمبر درج کردتے گئے نیں جیہڑیاں 'سانجھ' دے اڈو اڈ پرچیاں دا اٹوٹ انگ نیں۔ تماہی 'سانجھ' دی ببلیو گرافی دی ترتیب کُجھ اِنج اے:

حصہ نثر

نمبر شمار	مضمون (عنوان)	لیکھک
	شمارہ 1۔ اپریل، مئی، جون 2007ء	
1۔	دو پنجاب: جنوبی ایشیا وِچ امن دا ثقافتی راہ	الیسا ائرز/ڈاکٹر ظفر اقبال محسن
2۔	کینیڈا دا پنجابی ادب (اک جھات)	سادھو بنگ/یاسر جواد
3۔	قطر وِچ سجناں نال ملاقات	راجا محمد احمد

4۔	مڑ سکندر ہاریا	سندھی لوک ادب/ محمد آصف رضا
5۔	پاکستان یاترا	سدھو صاحب/ ثناء اللہ گوندل
6۔	کد کسے جگراتے کٹنے	ڈاکٹر اظہر محمود چودھری
7۔	مرن دا شوقین	مسعود منور
8۔	جاوید ذکی دی یاد وِچ	جمشید اُپل

شمارہ 2۔ جولائی، اگست، ستمبر 2007ء

9۔	کتھا اِک چوری دی	احمد سلیم
10۔	در درویشی	مسعود خالد
11۔	لہور تے اوہدے آل دوال دا اِک جذباتی سفر	چمن لال/ ثناء اللہ گوندل
12۔	بولیاں دے وٹاندرے: پنجابی راہیں	فاخرہ ریاض/ محمد افضل شاہد
13۔	بِرہا دا سلطان۔ شوکمار	پریم کمار
14۔	ادبی سفر۔ اُردو ادب توں پنجابی ساہت تک	پروفیسر نرنجن سنگھ تسنیم
15۔	رکیما مَلکی	سُکھ دیو مادپوری
16۔	دُوتّی سانجھ	امرجیت چندن

شمارہ 3۔ اکتوبر، نومبر، دسمبر 2007ء

17۔	پروین ملک نال گل بات	شاہدہ دلاور شاہ
18۔	پنجابی بولی دے لہجے	ہرجپ سنگھ اوجلا/ ثناء اللہ گوندل
19۔	سٹھاں ورھیاں بعد مڑ وطنی پھیرا	اکمل علیمی/ نرندر جیت کور
20۔	بھگت سنگھ دا انقلابی ورثہ	چمن لال/وسیم ابرار
21۔	ایہناں نوں بزرگ نہ سمجھنا	کنہیا لال کپور
22۔	بن گئے اسیں وی لیکھک	ڈاکٹر فقیر چند شُکلا
23۔	موہن سنگھ دی شاعری وِچ دھمیال داوسیبی رنگ	ظفر علی راجا

شمارہ4۔جنوری، فروری، مارچ2008ء

24۔ پنجابی بولی کدی نہیں مرے گی — جسمیجا سنگھ جوہل
25۔ کتھا بریڈلا ہال تے اوہدے وسنیکاں دی — احمد سلیم
26۔ کشمیر اَتے پنجاب دی یاترا۔1 — چارلزوان ہیوگل/نرندر جیت کور
27۔ محبت دا سفر نامہ۔1 — سلیم پاشا
28۔ سکھدیو ماد پوری نال گل بات — منوشرما سوہل
29۔ کدے نہ مِٹ سکن والی دلاں دی سانجھ — این۔ایس۔نندا
30۔ وچھڑے سجن نیڑیوں تکیاں، پروفیسر سردار سوز — درشن سنگھ آشٹ
31۔ ایہو جیہا سی لال سنگھ دِل — بیبا کلونت
32۔ سنٹرل جیل لہور دا پرانا رجسٹر — اکمل علیمی
33۔ تن پنجاباں دی ادبی رہتلی سانجھ — ایس پرمندر جیت سنگھ

شمارہ5۔اپریل، مئی، جون 2008ء

34۔ پنجاب دا مہارتن شناس موڈھی سنگیت کار — ہرجاپ سنگھ اوجلا
35۔ وِسر رہیاں نیں سانجھے پنجاب دیاں بال کھیڈاں — درشن سنگھ آشٹ
36۔ رب تے بندہ — انور چودھری
37۔ کشمیر اَتے پنجاب دی یاترا۔2 — چارلزوان ہیوگل/نرندر جیت کور
38۔ گیت گلزار دا شنگار: نند لال نور پوری — گُردیو سنگھ پندوہل
39۔ پنجابی بولی نوں پیش چنوتیاں — نرنجن تسنیم
40۔ سدھیانا — پریتم سنگھ گریوال
41۔ محبت دا سفر نامہ۔2 — سلیم پاشا

شمارہ7-6۔جولائی تا دسمبر 2008ء

42۔ درگاہ پیر حضرت علی ہجویری رحمۃ اللہ علیہ — غافر شہزاد
43۔ کتھا سردار و مصلن اَتے اِک گواچے پنڈ دی — احمد سلیم

44۔ استاد شاعر برکت رام یُمن — سُبھاش شرما

45۔ ستیہ نند سیوک نال گل بات — منوشرما سوہل

46۔ کشمیر اَتے پنجاب یاترا۔3 — چارلز وان ہیوگل/نرندر جیت کور

47۔ ہربھجن ڈِھلوں: کاوُکن اَتے کامیابیاں — ڈاکٹر سردارن سیوک

48۔ پڑھیے نجم دی بانی — صدیق ارشد (مرحوم)

49۔ باہر دا بینڈ — گُرندر مکنا

50۔ کینیڈا توں آیا لیکھک دوست — ڈاکٹر فقیر چند شُکلا

51۔ ''سانجھ'' لئی اِک دِلی ہوکا — ہربھجن سدھو مانسا

شمارہ 8۔جنوری، فروری، مارچ 2009ء

52۔ اِک ہور پاکستان — چمن لال/زبیر احمد

53۔ کتھا چاچے غلام لُہار دی — احمد سلیم

54۔ کشمیر اَتے پنجاب یاترا۔4 — چارلز وان ہیوگل/نرندر جیت کور

55۔ بوہتا پیار نہ کریں نہیں تے رُل جاویں گا — ہرنیک سنگھ گھُڑاؤں

56۔ سانجھ — گُردت سنگھ کانگ

57۔ پیار — اجیت سنگھ چندن

58۔ دربار داتا گنج بخش رحمۃ اللہ علیہ — اکمل علیمی

شمارہ 9۔اپریل، مئی، جون 2009ء

59۔ سکھی دور دیاں ہیراں — عامر غفار گورسی

60۔ کتھا چاچے غلام لُہار دی — احمد سلیم

61۔ استاد غزل گو: چمن لال سُکھی — سُبھاش شرما

62۔ لوک سنگیت دا بادشاہ: کُلدیپ مانک — علی محمد راجپوریا

63۔ مراکہ — اقبال قیصر

64۔ کافی بُلھے شاہ دی۔(پہلی لڑی) — زبیر احمد

شمارہ10۔جولائی ، اگست ، ستمبر 2009ء

65۔ خانقاہ بابا فرید رحمۃ اللہ علیہ	غافر شہزاد
66۔ نرنجن تسنیم نال گل بات	منوشر ماسوہل
67۔ نور جہاں	خالد حسن/پُونم سنگھ
68۔ سانجھ پال	اظہر محمود چودھری
69۔ ننکانہ صاحب	اقبال قیصر
70۔ کافی بُلھے شاہ دی۔(دوجی لڑی)	زبیر احمد

شمارہ12-11۔اکتوبر 2009ء تا مارچ 2010ء

71۔ امروز: محبت دا لوک گیت	سلیم پاشا
72۔ نور جہاں	خالد حسن/پُونم سنگھ
73۔ تُر گیا مار اُڈاری ساڈا حسن پوری	گُربھجن گِل
74۔ پنجابی ڈھولے دا بادشاہ: میاں راجا	محمد اظہر وِرک
75۔ کافی بُلھے شاہ دی۔(تیجی لڑی)	زبیر احمد
76۔ رام سروپ انکھی 2010-1932	امرجیت چندن/زبیر احمد
77۔ سنتوکھ سنگھ دھیر 2010-1920	امرجیت چندن/زبیر احمد

شمارہ15-13۔اپریل تا دسمبر 2010ء

78۔ لوک کہانی: راجا پورس دیاں نینہاں تے سبھا	سعید بُھٹا
79۔ میتھوں میرا ہر ہا وڈا	پریم کمار
80۔ بہارو مشین	رانا زاہد
81۔ پنجابی زبان تے لہجیاں دا سلاٹر ہاؤس	فاروق ندیم
82۔ کافی بُلھے شاہ دی۔(چوتھی لڑی)	زبیر احمد
83۔ وارث شاہ دی ہیر	محمد افضل شاہد
84۔ کالیاں گھٹاواں	سرجندر سنگھ

انگریزی لکھتاں

شمارہ2۔جولائی، اگست، ستمبر2007ء

85. Punjabi In Biscriptic/ Dr. Jaspal Singh
86. Common Thread at the cross roads: Reconciling/Minna Zutshi
87. In Twin Punjabi Scripts / Prof. N.S Tasneem
88. A Promissing Cultural Stirring /Atamjit
89. What is Common Between Two Punjabs/STM

کہانی

نمبر شمار عنوان	کہانیکار
شمارہ1۔اپریل، مئی، جون2007ء	
90۔ بٹ صاحب	اعجاز سیّد/نرندر جیت کور
91۔ پُورا اپُورا	زبیر احمد
92۔ جیون زہر پیالا	امر جلیل
93۔ اپنا خون	ڈاکٹر فقیر چند شُکلا
94۔ مٹی دا موہ	پرمجیت کور نجھر
شمارہ2۔جولائی، اگست، ستمبر2007ء	
95۔ گُرمُکھ سنگھ دی وصیت	سعادت حسن منٹو/فالکن
96۔ وینس	مسز اِندر جیت بھندر
97۔ وڈا دِن	تارن گجرال
98۔ رام دین	موہن کلپنا/محمد آصف رضا
99۔ باغچی بھوتنیاں	پروفیسر س۔سوز
100۔ رحمدل تھانیدارنی	پروفیسر کلونت جگراوں

شمارہ3۔اکتوبر، نومبر، دسمبر 2007ء

101۔ تویت — راجا محمد انور

102۔ کُرتن — میر تنہا یوسفی

103۔ آلھنیوں ڈِگا بوٹ — امرجیت ناز

104۔ پُریاں دی دھی اُتے پُریاں دی نونہہ — کیلاش پوری

شمارہ4۔جنوری، فروری، مارچ 2008ء

105۔ اِک ہئوکا — گرچرن کور تھند

106۔ پنڈت دا نکاح — بی۔ایس۔بیر

107۔ مُردہ تاری — زبیر احمد

108۔ اِک شرط — محمد افضل شاہد

شمارہ5۔اپریل، مئی، جون 2008ء

109۔ پرسنل اکاؤنٹ — فہمیدہ ریاض/رنجیت سنگھ تمبر

110۔ ایہہ کیوں اے تیرے نال؟ — راجا محمد احمد

111۔ دو مسافر — گُرنام گِل

112۔ میلہ لُٹن والی — عذرا وقار

113۔ پرایا دھن — منجیت کور دھیمان

شمارہ7-6۔جولائی تا دسمبر 2008ء

114۔ بہادر سنگھنی — امرجیت سنگھ ہیئر

115۔ دس قدماں دے وِچکائے دا سمندر — ہمدرد ویر نوشہروی

116۔ نگلاّ — فضل احمد خسرو

117۔ کُڑی — جمیکا کنکیڈ/عرفان ملک

118۔ کُکھ دا سودا — گُرچرن کور تھند

شمارہ 8۔ جنوری، فروری، مارچ 2009ء

119۔ تندور — اختر شمار

120۔ یاترا — پریم بھوشن گوئل

121۔ کیہڑی رُتیں آئے — بی۔ ایس۔ بیر

122۔ انھا کبوتر — زبیر احمد

شمارہ 9۔ اپریل، مئی، جون 2009ء

123۔ معجزہ — سعیدہ مختار یونس

124۔ ریت اُتے اُکرے سُپنے — اشونی باگڑیاں

125۔ رواج — افضل راجپوت

126۔ پٹھا چرخہ — فضل احمد خسرو

شمارہ 10۔ جولائی، اگست، ستمبر 2009ء

127۔ لہراں تے پرچھاویں — سُریندر رامپوری

128۔ پُل — بی۔ ایس۔ بیر

129۔ بھیڑی عورت — عذرا پروین

130۔ کہانی وِچ کہان — اعجاز علی اعجاز

شمارہ 12-11۔ اکتوبر 2009ء تا مارچ 2010ء

131۔ نیلے سُوٹ والی کُڑی — منوشر ما سوہل

132۔ اُروار — غلام حسین ساجد

133۔ نچھ — انتون چیخوف/طارق مقبول

134۔ اک جام لہور دے نام — رام لال/مہندر بیدی جیتو

135۔ ہوئے کیوں نہ غرق دریا — شفیع مہدی/مہندر بیدی جیتو

136۔ برکتے — سُکھد یوسدھو

شمارہ15-13۔اپریل تا دسمبر2010ء

137۔ گجری مردی نہیں — اقبال راموالیا

138۔ بُنیان — اُمینش اگنی ہوتری/جاوید بوٹا

139۔ کفن دفن — سعیدہ یونس

140۔ میرا ناواں — چنچل سنگھ بل

141۔ ٹُٹّے پُلاں دی داستان — گُرشرن سنگھ کمار

142۔ کون اپنے کون پرائے — چنچل سنگھ بل

حصہ شاعری

نظم

نمبر شمار — عنوان — شاعر

شمارہ1۔اپریل، مئی، جون2007ء

143۔ پنج پیر — نجم حسین سیّد

144۔ نظم (جیہناں جانا ہا اوہ تے ٹر گئے......) — نجم حسین سیّد

145۔ گلی والیاں — نجم حسین سیّد

146۔ اَلکھ — نجم حسین سیّد

147۔ شکار دی سیاست تے اِک ویب سائٹ چوں — نجم حسین سیّد

148۔ اپولو مِندر ڈِڈم — امرجیت چندن

149۔ رب دیاں گھڑیاں دا عجائب گھر — امرجیت چندن

150۔ توں ایدھر، میں اودھر دا — ہرش کمار ہرش

151۔ نظم (ساڈی اکھ دے ڈورے کڈھو) — سلیم شہزاد

152۔ نظم (خبرے ہونی کیہ اے)	ثروت محی الدین
153۔ نظم (سُنجیاں گلیاں......)	ثروت محی الدین
154۔ آپ بیتی	مسعود منور
155۔ مکے دا ماجرا	مسعود منور
156۔ ذِکر	مسعود منور
157۔ سی حرفیاں	محمد افضل شاہد
158۔ کافی	محمد افضل شاہد
159۔ حیاتی دی اخیرلی رات	ثمینہ اسماء
160۔ قبراں دی مٹی	سلطان کھاروی
161۔ پانی دا سرناواں	سلطان کھاروی
162۔ قطعہ	افضل ساحر
163۔ جیون کیہڑے کار	افضل ساحر
164۔ پتر	اجیت اولکھ
165۔ گورونانک جی	جاوید ذکی
166۔ نابر تے نروار	جاوید ذکی
167۔ انکار	جاوید ذکی
168۔ رَتیاں سُوجھاں	جاوید ذکی
169۔ ساندل بار دی سِک	جاوید ذکی
170۔ کرڑی رُت داوین	جاوید ذکی
171۔ 1983ء	جاوید ذکی
172۔ دُلے بھٹی دی وار	جاوید ذکی
173۔ نابر سِک	جاوید ذکی
174۔ لگی رُت دا گاون	جاوید ذکی

175۔ اکھیں بند کرو نہ لوکو جاوید ذکی
176۔ مزدوراں دے عالمی دن دے حوالے نال جاوید ذکی
177۔ بسنت بہار جاوید ذکی

شمارہ2۔جولائی، اگست، ستمبر 2007ء

178۔ نہیں چاہوندے ایہہ سڑک پار اسیں کریئے نجم حسین سیّد
179۔ گاون نجم حسین سیّد
180۔ اِک کُڑی سی لکیر جیہی پریم کمار
181۔ تھڑا محمد افضل شاہد
182۔ میری کیہ مجال افضل راز
183۔ دُکھ سوّرن جیت سوی
184۔ نانی سوّرن جیت سوی
185۔ ہُنے ہُنے --- سلیم پاشا
186۔ دھیاں بابا نجمی
187۔ آدرش تاج بلوچ / محمد آصف رضا
188۔ مزاحمت تاج بلوچ / محمد آصف رضا
189۔ اسیں جے سچ بول پئے طارق گوجر
190۔ محبت دا گیت گُرچرن کور تھند
191۔ رائے حسن نواز خان صاحب دے ناں گُربھجن گل

شمارہ3۔اکتوبر، نومبر، دسمبر 2007ء

192۔ وائی نجم حسین سیّد
193۔ اپنے آپ نوں غلام حسین ساجد
194۔ ساونی غلام حسین ساجد
195۔ چیت وساکھ وی مٹی وچوں غلام حسین ساجد

196۔ وے توں نہ گھبرائیں پورنا	گُرشرن سنگھ نرولا
197۔ پُھٹ پئے نے توت	سُریندر کاہلوں
198۔ باپو	ہرش کمار ہرش
199۔ بالاں دے خلاف اِک نظم	رشید ندیم
200۔ ویلے دے ہر پل۔۔۔	محمد افضل شاہد
201۔ توں تے میں	سُرندر جیت کور
202۔ اِک پہیلی دے ناں	محمد ندیم بھابھہ
203۔ ان سمجھ	محمد ندیم بھابھہ
204۔ مچھلی شوہ دریا دی	مسز پال کور
205۔ تیلا تیلا	مسز پال کور
206۔ بوہڑ دے پنڈے توں	پرم جیت سوہل
207۔ آکاش دیکھدا اے	شمیل
208۔ چھپالے دل وِچ	شمیل
209۔ مورتی پُوجک	شمیل
210۔ ساوے پتر	پروفیسر موہن سنگھ
211۔ رب	پروفیسر موہن سنگھ
212۔ کھوہ دی گادھی اُتے	پروفیسر موہن سنگھ
213۔ چھتو دی بیری	پروفیسر موہن سنگھ
214۔ ماں	پروفیسر موہن سنگھ
215۔ میں نہیں رہنا تیرے گراں	پروفیسر موہن سنگھ
216۔ چپ	پروفیسر موہن سنگھ
217۔ انبی دا بوٹا	پروفیسر موہن سنگھ
218۔ سہاں دی کندھی	پروفیسر موہن سنگھ

شمارہ4۔جنوری،فروری، مارچ2008ء

219۔ پُلس والے دی راہ جاندی مائی بھوگی نال گل	نجم حسین سیّد
220۔ کافی	محسن مگھیانا
221۔ پانی پت دے کول سمجھوتہ ایکسپریس وِچ دھماکہ	ثمینہ اسماء
222۔ خاب دی شراب	غفور شاہ قاسم
223۔ سیال دی اِک شام	آصف ڈار

شمارہ5۔اپریل،مئی، جون 2008ء

224۔ اِک مراثی بچے دی گل	نجم حسین سیّد
225۔ مارکیٹ	احمد سلیم
226۔ نظم (دل درداں والی واٹ تے......)	زاہد حسن
227۔ اسیں برہوں جائے	زاہد حسن
228۔ اجے اکھ سفنیاں وِچ رہن دیو	زاہد حسن
229۔ تینوں خط	اُنکار پریت
230۔ پیار	اُنکار پریت
231۔ ہاسیاں رنگی	رافعہ ضیاء
232۔ چانن وِچ سویر	رافعہ ضیاء
233۔ دل دے شہر	فوزیہ رفیق
234۔ جگنو	فوزیہ رفیق
235۔ سَدا	فوزیہ رفیق
236۔ راوی نوں......	امریک سنگھ پونی
237۔ ماں دی ٹیوشن	ہربھجن سدھو مانسا
238۔ پیڑھی دی اسیس	ہربھجن سدھو مانسا
239۔ کدے کدائیں	منجیت پٹی

شمارہ7-6۔ جولائی تا دسمبر 2008ء

240۔ نظم (وقت کیہ ہویائے......) — نجم حسین سیّد
241۔ ہوا دی حمد — جینیفر باربر/عرفان ملک
242۔ لہور — ہمدرد ویر نوشہروی
243۔ اِک سمندر میرے اندر — ہمدرد ویر نوشہروی
244۔ خُش رہندی رہو! — ہرش کمار ہرش
245۔ پہلا آپ — ہرش کمار ہرش
246۔ پُرا — ہرش کمار ہرش
247۔ اِتہاس تے متھہاس — شِو ناتھ
248۔ نکے ہوندیاں دی یاد — ظہور احمد
249۔ نوں توں پنج دے چکر وِچوں نکل آئیے — ظہور احمد
250۔ نظم (بے وساہی جندڑی رنگ کون بھرے) — ثمینہ اسماء
251۔ مینڈی اُنگلی اوس مُندری پائی — کنول نین کپور
252۔ پارے دا رُکھ جمایا — کنول نین کپور
253۔ دھارا — کنول نین کپور
254۔ آوے مترا — کنول نین کپور
255۔ توں آپنی رُت سہاگن آپے لبھ لے — زبیر احمد
256۔ پردیسی — انور کنیز

شمارہ8۔ جنوری، فروری، مارچ 2009ء

257۔ موبائل ازم — نجم حسین سیّد
258۔ کردار نگ — سلیم شہزاد
259۔ اَک دا زہر — سلیم شہزاد

260۔	ہون دا کال	زاہد نواز
261۔	پھکی لو	زاہد نواز
262۔	پانڈی لیکھ اساڈے	اخلاق عاطف
263۔	عمروں لمیاں چُپاں	اخلاق عاطف
264۔	امن دے بوٹے	افضل راز
265۔	نظم (میں تیرے ورھیاں نوں چک پا سکنی آں)	عائشہ اسلم
266۔	نظم (اک سُگندھ سی پیار دی)	عائشہ اسلم
267۔	پرانی کہانی	سلطان کھاروی
268۔	وعدہ معاف گواہ	گُرمیت برار
269۔	بخشش	گُرمیت برار
270۔	تیرے وصل دی یاد	گُرمیت برار
271۔	آپنا خیال رکھیں	گُرمیت برار
272۔	روبرو	کنول نین کپور
273۔	سائیں ڈاڈھا کرتب کیتا	کنول نین کپور
274۔	عشقے دا پاسہ پا کملیے	کنول نین کپور
275۔	نی پھڑ لے سدھی لکیر	کنول نین کپور

شمارہ 9۔ اپریل، مئی، جون 2009ء

276۔	پڑھت	نجم حسین سیّد
277۔	اَک دی دھونی	سلیم شہزاد
278۔	اِک نظم دیپ دے ناں	اقبال قیصر
279۔	رات آوَندی اے۔۔۔	سلیم پاشا
280۔	سانوں جیہڑیاں کہانیاں یاد نیں	اظہر منیر
281۔	ہڑپے دی شیلا لیکھ	مجید امجد / اظہر منیر

282۔ نویں گل — اعجاز علی اعجاز
283۔ اعتبار دا شیشہ — اعجاز علی اعجاز
284۔ اکھیاں وِچ تریل — اعجاز علی اعجاز
285۔ ہر پاسے دُھماں تیریاں — اعجاز علی اعجاز
286۔ سدھر — اعجاز علی اعجاز
287۔ ویلے دا ٹھوسا — اخلاق عاطف
288۔ خموشی — مرزا شاہد بیگ
289۔ میرے نیناں جھلے ہوئے — عائشہ سلیم
290۔ اِک نظم (ایس توں پہلاں) — عائشہ سلیم
291۔ باقی ساڈا کم — نرندر ڈانسوالیا
292۔ البیلڑا میں — وِنود دُکھر انا
293۔ پاک کوتا — وِنود دُکھر انا
294۔ نظم (تاریاں نوں......) — منجیت پٹی

شمارہ 10۔ جولائی، اگست، ستمبر 2009ء

295۔ مَسکت — نجم حسین سیّد
296۔ نظم (رج روون نے......) — سلیم شہزاد
297۔ ٹُونا — سلیم شہزاد
298۔ نظم۔1 (اوس رات دی گڈی) — آفتاب نوید
299۔ نظم۔2 (گل کھلر دی کیوں نہیں) — آفتاب نوید
300۔ نظم۔3 (اجیہا جیون جالڑنا) — آفتاب نوید
301۔ نظم۔4 (ککر میرا ہانی سی) — آفتاب نوید
302۔ نظم۔5 (سفنے اندر مورتاں بنن) — آفتاب نوید
303۔ نظم (پچھن لگی......) — افضل راجپوت

304۔ حُوری نورانی	افضل راجپوت
305۔ نظم (ورھیاں دی سار لوبئ)	ثمینہ اسماء
306۔ وچولا	ثمینہ اسماء
307۔ ساڈے ہتھ نکھے ملوک سن	زبیر احمد
308۔ میں جدوں وی اُٹھائی قلم دوستو	گگن دیپ سنگھ دیپ
309۔ بچی دی پُکار	من جندر دھنووا

شمارہ 12-11۔ اکتوبر 2009ء تا مارچ 2010ء

310۔ نظم (لکھنا رُکھ دے ہیٹھ میں بیٹھا)	نجم حسین سیّد
311۔ نویں بجھارت	غلام حسین ساجد
312۔ گرین ہاؤس وِچ ہِک خیال	غلام حسین ساجد
313۔ بھکھ تے بھانڈے	غلام حسین ساجد
314۔ گویڑ	محمد افضل شاہد
315۔ متا	انور کنیز
316۔ اکھ دا تارا	انور کنیز
317۔ رِشم دے وداع ہون تے	انور کنیز
318۔ نظم (ہوانے ہولی جیہی......)	آفتاب نوید
319۔ مشورہ	فرخ ہمایوں
320۔ نواں دِلدّر	فرخ ہمایوں
321۔ ہمت مرداں مدد خدا	فرخ ہمایوں
322۔ من بیتی	فرخ ہمایوں
323۔ روز نویں اک دُنیا اندر	خالد حسین تھتھال
324۔ کدے بُھلی وسری کوئی یاد اِنج آوَندی	خالد حسین تھتھال
325۔ اُردو کلامِ اقبال ترجمہ پنجابی	خواجا امید محی الدین

326۔ جیون دو دِھر	بی۔ایس۔ بیر
327۔ اِک خط	سرجیت گُلسی
328۔ بے آواز عورتاں	سرجیت گُلسی
329۔ سولی	روِندر روی

شمارہ 15-13۔اپریل تا دسمبر 2010ء

330۔ کدیں پھیرا پا کھنا	عاشق رحیل
331۔ سانوں روگ اولھڑے گُجھے	عاشق رحیل
332۔ رات پوے	راشد حسن رانا
333۔ کالے	راشد حسن رانا
334۔ بے چہرہ لوک	راشد حسن رانا
335۔ خلاء	راشد حسن رانا
346۔ دِل	راشد حسن رانا
337۔ ہڑھ حیاتی منگدا اے	ثمینہ اسماء
338۔ اِک گل کرنو چیتے رہ گئی	ثمینہ اسماء
339۔ ہاؤس سپیروز	سنیل نیل
340۔ مڑھی دے بول	سنیل نیل
341۔ ہتھ	کے سادھو سنگھ
342۔ ونگاں	کے سادھو سنگھ
343۔ ایکس ہم بارک	کے سادھو سنگھ

غزل

نمبر شمار	پہلا مصرعہ	شاعر داناں
	شمارہ 1۔ اپریل، مئی، جون 2007ء	
344۔	اکھاں دی رکھوالی رکھ	محمد علی مضطر
345۔	ٹُردا جاویں سدھے ہتھ	محمد علی مضطر
346۔	چناں وے تیری چاننی، تاریا وے تیری لو	محمد علی مضطر
347۔	پیا مُل نہیں میرا تے کیہ ہویا، قدر اوس دی کیوں نہ پائی لوکاں	تنویر بخاری
348۔	حسن اکھیاں وِچ پیا ہضم کرناں، ہویا سُن میں حیرت دے نال نہیں جی۔	تنویر بخاری
349۔	میں خاک ہاں، ہوا ہاں، پانی ہاں، نار ہاں	طفیل خلش
350۔	ہِک نال چیراں ست سمندر، ہتھ پتال نوں لاواں	طفیل خلش
351۔	چِٹے پھل کنیراں لے کے	سلیم کاشر
352۔	اوہناں اگے بھرے پیالے پئے ہوئے نیں	عبدالکریم قدسی
353۔	چانن دا بھریا تھال اُلٹ دے سائیں	عبدالکریم قدسی
354۔	جیہڑے گھر دے گھڑے تریڑے جاندے نیں	عبدالکریم قدسی
355۔	کنڈیاں نوں گلاب کیہ لکھنا	عبدالکریم قدسی
356۔	بارش وِچ بارش سی سُنی اوس دِن دی بارش توں بعد	شگفتہ نازلی
357۔	پیڑاں ملکیاں ساریاں راہواں	رُوحی کنجاہی
358۔	نویں زخم وکھاواں جی کرداے	صفدر حسین برق
359۔	غزل (کجھ تدبیراں چلیاں نہ)	جاوید ذکی
	شمارہ 2۔ جولائی، اگست، ستمبر 2007ء	
360۔	ظلمی کہن بلاواں ہندیاں	ترلوچن لوچی
361۔	رشتیاں وچ تازگی وی ہے اجے	جسونت ہانس

شمارہ4۔جنوری، فروری، مارچ2008ء

362۔ موسم ویکھ، نظارے ویکھ — رمضان شاکر

363۔ میں جدوں اپنے آپ نوں اِس جُسے اندر ویکھناں — زاہد نواز

364۔ آوٗندے نہیں پر آوَن دا کہہ جاندے نیں — عاشق رحیل

365۔ دُکھیاری ہمشیر دی گل اے — حکیم ارشد شہزاد

366۔ ٹُٹی ڈھانی وانگوں جندڑی مُکدی جاوے — ونسنٹ پیس عسیم صلیبی

367۔ سوچ رہیا واں گُل دے پچھے تینوں وی میں تار دیاں — صابر چودھری

368۔ خشبو رنگ ہوا تے چانن لبھنا واں — عادل صدیقی

369۔ یاداں دے میں تُھلے ورقے — مدثر اقبال بٹ

شمارہ5۔اپریل، مئی، جون 2008ء

370۔ نال تیرے رابطہ بنیا رہے — ترلوچن لوچی

شمارہ7-6۔جولائی تا دسمبر 2008ء

371۔ جدھر نہیں سی جانا اودھر جاندے رہے — محمد افضل شاہد

372۔ کدھرے دھوانکھے چہرے، کدھرے دھوانکھے در نیں — مجنند ر دھنووا

373۔ میری عبادت دوستیاں — ترلوچن لوچی

شمارہ8۔جنوری، فروری، مارچ 2009ء

374۔ کوٹھے اُپر منجا ڈاہ کے عرش چ جگدے تارے ویکھ — گُربھجن گِل

375۔ ورھدے مینہہ وچ اُڈن کھٹولا اُڈیا جاندا واہو داہ! — گُربھجن گِل

376۔ ندی طوفانی اُچھلی سی ہُن ٹِک کے بہہ گئی اے — گُربھجن گِل

377۔ ایٹم داونج کر دے گھگھیاں اُڑا رہے نیں — گُربھجن گِل

شمارہ9۔اپریل، مئی، جون2009ء

378۔ پیار کسے نال پا کے ویکھ — ڈاکٹر نثار ترابی

379۔ اُجڑے باغ دا دوش لگاوٗندے لوک بہاراں اُتے — بوٹا سنگھ چوہان

380۔ وفا نوں پالنا ہی زندگی ہے	بوٹا سنگھ چوہان
381۔ میرا ہر ساہ میرا ہر پل تیرے ناں	بوٹا سنگھ چوہان
382۔ ایہہ لوکاں دا راج ہے، بھرم رہیا اے ٹُٹ	جسوندر مہرم
383۔ میرے سنگ تاں ہمیشہ ہی اجیہا حادثا ہویا	جسوندر مہرم
384۔ آپنا گِلہ، اوس دی خطا، بُھل جان دی کوشش کریں	جسوندر مہرم
385۔ رکھ حوصلہ منزل دے ول ودھدا جائیں ہولی ہولی	جاگیر پریت
386۔ ایہہ کس نے لیک ماری ہے اسیں ایدھر تسیں اودھر	گُرچرن کور کوچر

شمارہ 10۔ جولائی، اگست، ستمبر 2009ء

387۔ ہونیاں نے آکیتی بندگی شاماں ڈھلے	اجیت پیاسا
388۔ خودی نوں ہوش ہے آئی، میں نوں میتھوں جُدا کر کئے	اجیت پیاسا
389۔ ساڈی چُپ دے بُوہے دہ کوئی الکھ جگا آکے	اجیت پیاسا
390۔ چُم کے متھا بر ہا جیکر دیوے گیت بنا مینوں	اجیت پیاسا
391۔ ہزاراں حادثے اِک حادثے اندر نکل آئے	جگتار
392۔ نشانی رکھ کے پر موراں دے کیہ ملیا کتاب اندر	جگتار
393۔ شام دی کھڑکی کھول کے رکھیا دیوا تیرے نام دا	جگتار
394۔ رشماں ورگے حرف اُگاواں	گگن دیپ سنگھ دیپ
395۔ رنگ نہ ہی روپ نہ اوہ دل رہیا	مجندر دھنووا

شمارہ 12-11۔ اکتوبر 2009ء تا مارچ 2010ء

396۔ اکھاں اُتوں پٹی لاہ کے ہن تے بندیا جاگ	صغیر تبسم
397۔ تیرے تن تے گھڑا ڈولھ اوہ جد انگڑائی بھردی ہے	گُربھجن گل
398۔ جھیل بلوری نیناں اندر سُپنے تر دے ویکھ رہیا ہاں	گُربھجن گل
399۔ ویہہ گیا پانی پُلاں دے ہیٹھ مڑ آوندا نہیں	گُربھجن گل
400۔ سیاستدان جتن گے توں ویکھیں لوک ہارن گے	گُربھجن گل

401۔	غماں دی رات ہووے تاں ستارے کون ویہندا اے	گُر چرن کوچڑ
402۔	جد وی ویکھدی ہاں میں کسے کچنار دا چہرہ	گُر چرن کوچڑ

شمارہ 15-13۔ اپریل تا دسمبر 2010ء

403۔	سُنیاں ون سونیاں گلاں	عاشق رحیل
404۔	موسم اوبھڑ پکیاں تھاواں	احسان رانا
405۔	فجرے اُس نوں چیتے آ گئی چیتر دی مہکار	احسان رانا
406۔	چُونڈ چُونڈ کھا رہیاں نیں ماس میرے جسم دا	سُنیل نیل
407۔	شعراں دے وِچ کریئے گل محبت دی	سُنیل نیل
408۔	ہر قدم دِتا سہارا یار نے	روپ نمانا
409۔	رب توں سہارا کیہ لواں، میرا سہارا توں ہی ہے	روپ نمانا

گیت

نمبر شمار	پہلا مصرعہ	شاعر داناں

شمارہ 1۔ اپریل، مئی، جون 2007ء

410۔	بولیاں	کلیم شہزاد
411۔	تیرے نال چا اکھیاں لائیاں	جاوید ذکی

شمارہ 2۔ جولائی، اگست، ستمبر 2007ء

412۔	میرا ماہی گھر آیا گھڑی وصلاں دی آئی	مسز منجیت دھیمان

شمارہ 3۔ اکتوبر، نومبر، دسمبر 2007ء

413۔	بولیاں	محمد ندیم بھابھہ
414۔	روپ دیئے رانیے توں دھرتی دا مان نی	سُہند ربیر

شمارہ 5۔ اپریل، مئی، جون 2008ء

415۔	گیت (پھلاں نال لدی لدی......)	اُنکار پریت

شمارہ7-6۔جولائی تا دسمبر2008ء

416۔ آ ہتھیاراں نوں اگاں لائیے — اِندر جیت حسن پوری

417۔ سانوں عشقے دا روگ جیہا لا کے — اِندر جیت حسن پوری

418۔ پھڑ نہ توں ڈور اُڈدی پتنگ دی — اِندر جیت حسن پوری

419۔ چناں آجا کِتوں آجا — اِندر جیت حسن پوری

420۔ بولیاں — امین بابر

421۔ میری رنگاں بھری پھلکاری نی مائے — من جندر دھنووا

شمارہ8۔جنوری، فروری، مارچ2009ء

422۔ جندے نی اسیں ہوئے وی ان ہوئے — ہری سنگھ موہی

423۔ ساہاں نے اِک گیت بنایا پوناں گودکھڈایا — ہری سنگھ موہی

شمارہ9۔اپریل، مئی، جون2009ء

424۔ ماہیے — اظہر منیر

☆☆☆

اشاریہ مصنفین (Author Index)

آ

آصف ڈار: نظم۔ 223

آفتاب نوید: نظم۔ 298, 299, 300, 301, 302, 318

الف

اتم جیت: نثر۔ 88

اجیت اولکھ: نظم۔ 164

اجیت پیاسا: نظم۔ 387, 388, 389, 390

اجیت سنگھ چندن: نثر۔57

احسان رانا: نظم۔ 404, 405

احمد سلیم: نظم۔225

نثر۔ 09, 25, 43, 53, 60

اختر شمار: نثر۔ 119

اخلاق عاطف: نظم۔ 262, 263, 287

اشونی باگڑیاں: نثر۔ 124

اظہر منیر: نظم۔ 280, 281, 424

اعجاز سیّد: نثر۔ 90

اعجاز علی اعجاز: نظم۔ 282, 283, 284, 285, 286

نثر۔ 130

افضل راجپوت: نثر۔ 125

نظم۔ 303, 304

افضل راز: نظم۔ 182, 264

افضل ساحر:	نظم۔ 162, 163
اقبال راموالیا:	نثر۔ 137
اقبال قیصر:	نظم۔ 278
	نثر۔ 63, 69
اکمل علیمی:	نثر۔ 19, 32, 58
الیسہ ائرز:	نثر۔ 01
امر جلیل:	نثر۔ 92
امرجیت چندن:	نظم۔ 148, 149
	نثر۔ 16, 76, 77
امرجیت سنگھ ہیئر:	نثر۔ 114
امرجیت ناز:	نثر۔ 103
امریک سنگھ پونی:	نظم۔ 236
امین بابر:	نظم۔ 420
انتون چیخوف:	نثر۔ 133
انور چودھری:	نثر۔ 36
انور کنیز:	نظم۔ 256, 315, 316, 317
ایس پرمندر جیت سنگھ:	نثر۔ 33
این۔ایس۔نندا:	نثر۔ 29
اِندر جیت حسن پوری:	نظم۔ 416, 417, 418, 419
اُمینش اگنی ہوتری:	نثر۔ 138
اُنکار پریت:	نظم۔ 229, 230, 415

ب

بابا نجمی:	نظم۔ 186

بوٹا سنگھ چوہان: نظم۔ 379, 380, 381
بیبا کلونت: نثر۔ 31
بی۔ایس۔بیر: نثر۔ 106, 121, 128
نظم۔ 326

پ

پرم جیت سوہل: نظم۔ 206
پرمجیت کور نجھر: نثر۔ 94
پروفیسر س۔سوز: نثر۔ 99
پروفیسر کلونت جگراؤں: نثر۔ 100
پروفیسر موہن سنگھ: نظم۔ 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218
پروفیسر نرنجن سنگھ تسنیم: نثر۔ 14, 39, 87
پریتم سنگھ گریوال: نثر۔ 40
پریم بھوشن گوئل: نثر۔ 120
پریم کمار: نثر۔ 13, 79
نظم۔ 180
پُونم سنگھ: نثر۔ 67, 72

ت

تاج بلوچ: نظم۔ 187, 188
تارن گُجرال: نثر۔ 197
ترلوچن لوچی: نظم۔ 360, 370, 373
تنویر بخاری: نظم۔ 347, 348

ث

ثروت محی الدین: نظم۔ 152, 153

ثمینہ اسماء: نظم۔ 159, 221, 250, 305, 306, 337, 338
ثناء اللہ گوندل: نثر۔ 05, 11, 18

ج

جاگیر پریت: نظم۔ 385
جاوید بُوٹا: نثر۔ 138
جاوید ذکی: نظم۔ 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172,
173, 174, 175, 176, 177, 359, 411
جسونت ہانس: نظم۔ 361
جسوندر مہرم: نظم۔ 382, 383, 384
جگتار: نظم۔ 391, 392, 393
جمشید اُپل: نثر۔ 08
جمیکا کنکیڈ: نثر۔ 117
جمیجا سنگھ جوہل: نثر۔ 24
جینیفر باربر: نظم۔ 241

چ

چارلز وان ہیوگل: نثر۔ 26, 37, 46, 54
چمن لال: نثر۔ 11, 20, 52
چنچل سنگھ بل: نثر۔ 140, 142

ح

حکیم ارشد شہزاد: نظم۔ 365

خ

خالد حسن: نثر۔ 67, 72
خالد حسین تھتھال: نظم۔ 323, 324

خواجہ امید محی الدین: نظم۔ 325

د

درشن سنگھ آشٹ: نثر۔ 30, 35

ڈ

ڈاکٹر اظہر محمود چودھری: نثر۔ 06, 68

ڈاکٹر جسپال سنگھ: نثر۔ 85

ڈاکٹر سردارن سیوک: نثر۔ 47

ڈاکٹر ظفر اقبال محسن: نثر۔ 01

ڈاکٹر فقیر چند شُکلا: نثر۔ 22, 50, 93

ڈاکٹر نثار ترابی: نظم۔ 378

ر

راجا محمد احمد: نثر۔ 03, 11o

راجا محمد انور: نثر۔ 101

راشد حسن رانا: نظم۔ 332, 333, 334, 335, 336

رافعہ ضیاء: نظم۔ 231, 232

رام لال: نثر۔ 134

رانا زاہد: نثر۔ 80

رشید ندیم: نظم۔ 199

رمضان شاکر: نظم۔ 362

رنجیت سنگھ تمبر: نثر۔ 109

روپ نمانا: نظم۔ 408, 409

روِندر روی: نظم۔ 329

رُوحی کنجاہی: نظم۔ 357

ز

زاہد حسن: نظم۔ 226, 227, 228

زاہد نواز: نظم۔ 260, 261, 363

زبیر احمد: نثر۔ 52, 64, 70, 75, 76, 77, 82, 91, 107, 122

نظم۔ 255, 307

س

سادھو بنگ: نثر۔ 02

سدھو صاحب: نثر۔ 05

سرجندر سنگھ: نثر۔ 84

سعادت حسن منٹو: نثر۔ 95

سعید بُھٹا: نثر۔ 78

سعیدہ مختار یونس: نثر۔ 123, 139

سلطان کھاروی: نظم۔ 160, 161, 267

سلیم پاشا: نثر۔ 27, 41, 71

نظم۔ 185, 279

سلیم شہزاد: نظم۔ 151, 258, 259, 277, 396, 397

سلیم کاشر: نظم۔ 351

سَوَرن جیت سَوی: نظم۔ 183, 184

سُبھاش شرما: نثر۔ 44, 61

سُرجیت کلسی: نظم۔ 327, 328

سُرندر جیت کور: نظم۔ 201

سُریندر کاہلوں: نظم۔ 197

سُریندر رامپوری: نثر۔ 127

سُکھ دیو مادپوری: نثر۔ 15

سُکھدیو سدھو: نثر۔ 136

سُنیل نیل: نظم۔ 407, 406, 340, 339

سُہندر بیر: نظم۔ 414

ش

شاہدہ دلاور شاہ: نثر۔ 17

شفقت تنویر مرزا: نثر۔ 89

شفیع مہدی: نثر۔ 135

شگفتہ نازلی: نظم۔ 356

شمیل: نظم۔ 209, 208, 207

شوناتھ: نظم۔ 247

ص

صابر چودھری: نظم۔ 367

صدیق ارشد: نثر۔ 48

صغیر تبسم: نظم۔ 396

صفدر حسین برق: نظم۔ 358

ط

طارق گوجر: نظم۔ 189

طارق مقبول: نثر۔ 133

طفیل خلش: نظم۔ 350, 349

ظ

ظفر علی راجا: نثر۔ 23

ظہور احمد: نظم۔ 249, 248

ع

عادل صدیقی: نظم۔ 368

عاشق رحیل: نظم۔ 330. 331. 364, 403

عامر غفار گورسی: نثر۔ 59

عائشہ اسلم: نظم۔ 265, 266

عائشہ سلیم: نظم۔ 289, 290

عبدالکریم قدسی: نظم۔ 352, 353, 354, 355

عذرا وقار: نثر۔ 112

عذرا پروین: نثر۔ 129

عرفان ملک: نثر۔ 117، نظم۔241

علی محمد راجپوریا: نثر۔ 62

غ

غافر شہزاد: نثر۔ 42, 65

غفور شاہ قاسم: نظم۔ 222

غلام حسین ساجد: نثر۔ 132

نظم۔ 193, 194, 195, 311, 312, 313

ف

فاخرہ ریاض: نثر۔ 12

فاروق ندیم: نثر۔ 81

فالکن: نثر۔ 95

فرخ ہمایوں: نظم۔ 319, 320, 321, 322

فضل احمد خسرو: نثر۔ 116, 126

فوزیہ رفیق: نظم۔ 233, 234, 235

فہمیدہ ریاض: نثر۔ 109

ک

کلیم شہزاد: نظم۔ 410
کنول نین کپور: نظم۔ 251, 252, 253, 254, 272, 273, 274, 275
کنہیا کپور لال: نثر۔ 21
کیلاش پوری: نثر۔ 104
کے سادھو سنگھ: نظم۔ 341, 342, 343

گ

گگن دیپ سنگھ دیپ: نظم۔ 308, 394
گُربھجن گِل: نثر۔ 73
نظم۔ 191, 374, 375, 376, 377, 397, 398, 399, 400
گُرچرن کور تھند: نثر۔ 105, 118، نظم۔ 190
گُرچرن کور کوچر: نظم۔ 386, 401, 402
گُردت سنگھ کانگ: نثر۔ 56
گُردیو سنگھ پندوہل: نثر۔ 38
گُرشرن سنگھ کمار: نثر۔ 141
گُرشرن سنگھ نرولا: نظم۔ 196
گُرمیت برار: نظم۔ 268, 269, 270, 271
گُرنام گِل: نثر۔ 111
گُرندر مکنا: نثر۔ 49

م

مجید امجد: نظم۔ 281
محسن مگھیانا: نظم۔ 220

محمد اظہر وِرک: نثر۔ 74

محمد افضل شاہد: نثر۔ 12, 83, 108
نظم۔ 157, 158, 181, 200, 371

محمد آصف رضا: نثر۔ 04, 98، نظم۔ 187, 188

محمد علی مضطر: نظم۔ 344, 345, 346

محمد ندیم بھابھا: نظم۔ 202, 203, 413

مدثر اقبال بٹ: نظم۔ 369

مرزا شاہد بیگ: نظم۔ 288

مسز اِندر جیت بھندر: نثر۔ 96

مسز پال کور: نظم۔ 204, 205

مسز منجیت دھیمان: نظم۔ 412

مسعود خالد: نثر۔ 10

مسعود منور: نثر۔ 07، نظم۔ 154, 155, 156

منجندر دھنووا: نظم۔ 309, 372, 395, 421

منجیت پٹی: نظم۔ 239, 294

منجیت کور دھیمان: نثر۔ 113

مِنا ذِتشی: نثر:86

منوشرما سوہل: نثر۔ 28, 45, 66, 131

موہن کلپنا: نثر۔ 98

مہندر بیدی جیتو: نثر۔ 134, 135

میر تنہا یوسفی: نثر۔ 102

ن

نجم حسین سیّد: نظم۔ 192, 179, 178, 147, 146, 145, 144, 143, 310, 295, 276, 257, 240, 224, 219

نرندر ڈانسوالیا: نظم۔ 291

نرندر جیت کور: نثر۔ 90, 54, 46, 37, 26, 19

و

وسیم ابرار: نثر۔ 20

ونسنٹ پیس عسیم صلیبی: نظم۔ 366

ونود کھرانا: نظم۔ 293, 292

ہ

ہربھجن سدھو مانسا: نثر۔ 51، نظم۔ 238, 237

ہرجپ سنگھ اوجلا: نثر۔ 34, 18

ہرش کمار ہرش: نظم۔ 246, 245, 244, 198, 150

ہرنیک سنگھ گھڑاؤں: نثر۔ 55

ہری سنگھ موہی: نظم۔ 423, 422

ہمدرد ویر نوشہروی: نثر۔ 115، نظم۔ 243, 242

ی/ے

یاسر جواد: نثر۔ 02

☆☆☆

☆ اشفاق طاہر

شہباز دانش دی شاعری دا مزاحمتی رنگ

Resistance Aspects in Shahbaz Danash's Poetry

Abstract

Sufi and scholar poet Shehbaz Danish has adopted a color of resistance in his poetry which has become prominent under the influence of classical poets. By resisting, they eloquently describe man's desire to overcome evil and attract him to goodness.Man can never deny the reality and at the same time, no man can forget the individual and collective freedom of man. Along with psychological desires, they also want to see the end of oppression and oppression and its hidden expression is in his poetic diction which is very unique .In Shahbaz Danish's thoughts, instead of putting his heart in the world and the colors of the world, he considers connecting with the creator of the universe as the success of man, that's why he seems to resist evil.

Keywords: *Influence of Classic, Overcome Evil, Collective Freedom, Hidden Expression, Success of Man*

....

مزاحمت دے لغوی معانی درسی اردو لغت دے مطابق روک ٹوک ،ممانعت کرن ، تے

اٹکاؤ دے نیں جدوں کہ اصطلاح وچ ناپسندیدہ روّیے دے خلاف اظہار نوں آکھیا جاندا اے۔[1]

شاکر کنڈان مزاحمت دی وضاحت اپنے مضمون ''حضرت سلطان باہو دے مزاحمتی رنگ،، وچ انج کردے نیں:

''میرے خیال وچ جیویں ایمان دے ترے درجے دسے جاندے نے انج کر کے مزاحمت وی احتجاج تے بغاوت دے وچکار اک روّیہ اے۔ جدوں اسیں مزاحمت دی روایت دا مطالعہ کردے آں ایہدیاں کڑیاں اوس لمحے نال ونج ملدیاں نیں جدوں اجے انسان وجود وچ نہیں آیا سی تے شیطان نے رحمان دی گل منن دے خلاف روّیہ اپنایا سی۔ اوہدا انکار تاریخ کائنات دی پہلی مزاحمت اے۔ فیر قابیل دا اپنے والد دے حکم دے خلاف جیہڑا ردِعمل سی اوہ سانوں بائبل راہیں وی ملدا اے۔ انج کر کے جیہڑی شروعات شیطانی روّےتوں ہوئیاں سن۔ ویلے دے نال نال اوہدی کیفیت وچ تبدیلی آندی رہی۔ مثبت تے کدی منفی۔ اج اسیں ایس روّیے نوں زیادہ تر جیہناں معنیاں وچ ورت رہے آں اوہ ظلم، جبر، سامراج تے استحصالی طبقیاں دے خلاف اظہار اے۔

ایس حقیقت توں کسے نوں وی انکار نہیں جے آزادی نال زندگی گزارنا فطرت دی دین اے تے جدوں شخصی آزادی یا اجتماعی آزادی دے ساہمنے آزادی نوں مکاؤن یا روکن والیاں طاقتاں کدھ بن ونجن تاں اوس کدھ نوں ڈھہن دی کوشش کیتی جاندی اے تے اوس کوشش نوں مزاحمت دا ناں دتا جاندا اے۔ ساڈے کول ادب وچ جیہڑا مواد ملدا اے اوہ ایسے رنگدا عکس ہوندا اے،،[2]

جدوں اسیں صوفی تے گیانی شاعر شہباز دانش دی شاعری دا مہاندرا پڑھدے آں تے سانوں اوہناں دی شاعری وچ ہمہ جہت مزاحمتی رنگاں دی ساہتی اُبھاس ملدی اے۔ اوہناں دی

مزاحمتی شاعری کدھرے نفسانی خواہشاں دے ہڑھ نوں مکاون دا بندھ بنھ دی اے، کدھرے روایتی بےعمل ملاں دی نندیا کردی اے تے کدھرے جبر، ظلم، ہوس، دولت، کرودھ، لوبھ، ہنکار حسن تے لالچ دے خلاف حق دی آواز بن کے اُبھردی اے تے معاشرتی سدھار لئی راہواں ہموار کر دی نظر آوندی اے۔ اسیں اوہناں دی شاعری چوں مزاحمتی رنگ دی ساہتی آلوچناں کرنے آں۔

صوفی تے گیانی شاعر شہباز دانش ہوریں ایس گل نوں واضح کر دے نیں کہ انسان جدوں لالچی ہو جاندا اے اوہ دولت، حسن تے محل ماریاں اُتّے مان کردا اے تے اپنے نفس دیاں خواہشاں دے پچھے لگ کے کُراہے پے جاندا اے۔ اوہ دولت دے حصول لئی ہیریاں پھیریاں کرن لگ پیندا اے جیہڑیاں اوہنوں بحثیت مسلمان زیب نہیں دیندیاں۔ ایہناں گلاں دی مزاحمتی رچنا اوہناں دی شاعری انج کھنڈی ہوئی اے۔

ناں کر مان حسن دا بہتا ناں توں اپنے دعوے کر
ناں حچھت محل ماڑیاں نوں توں اک دو دن دا پراؤ نا ایں
ناں کر ہیریاں پھیریاں ایتھے اپنے پیٹ دی خاطر توں
اللہ نے جد پچھیاں تینوں کسے وی کم نہ آونا ایں(3)

اوہ دنیا دی بے ثباتی بارے دسدے نیں کہ ایہ دنیا فانی اے ایہدے نال یاری نہ لاویں تے انسان نوں حقیقت دے نال جڑن دی دعوت مزاحمتی رنگ وچ انج دیندے نیں۔ اوہ لکھدے نیں۔

دنیا نال پریت نہ لاویں ایہ دنیا اے فانی
اک د و نیر وگا کے دیون مٹی تھلے دب (4)

تے اوہ نفس دے خلاف مزاحمت کردیاں واضح کردے نیں کہ اپنے من تے مَیل نہ چڑھن دیویں ایہ میل حرص تے ہوس دی اے تے اوہ میل وی اے جیہڑی "میں" دی اے ایہ دوئی پیدا کردی اے۔ ایہ ,میں، ای دل وچ تکبّر پیدا کر دی اے جیہڑی شیطانی وسوسے دل وچ داخل کر دی اے۔ اوہ شیطان نوں اپنے من وچ نہ وڑن دی، من پلیت دا آکھیا نہ منن دی مت انسان نوں

دیندے نیں تے اکو مرشد پھڑن دی تلقین کر دے نیں تے مرشد دے چناو' وچ احتیاطی مزاحمت کر دے وکھالی دیندے نیں۔ اوہ ایس گل نوں انج شعراں راہیں الیکدے نیں۔

من تے میل چڑھن نہ دیویں
جت کے بازی ہرن نہ دیویں
من پلیت کھوے جو تینوں
نفس نوں اوہ کرن نہ دیویں
اپنے دل دے ویہڑے اندر
توں شیطان وڑن نہ دیویں
مرشد باہجوں ہور کسے دا
دل نوں سبق پڑھن نہ دیویں
من پلیت نوں لوکاں وانگ
مرشد ہور پھڑن نہ دیویں
مرشد باہجوں رنگ کسے دا
دل دے اُتے چڑھن نہ دیویں (5)

صوفی تے گیانی شاعر شہباز دانش ہوریں نفس دے شر اُتے قابو پاون ولوں آکھدے نیں جیہڑا بے مہارا اُڈدا رہندا اے ایہنوں لگام پاون دی مزاحمت انج کر دے نیں۔

بے مہارا اُڈدا رہندا ہوا واں وچ
ایس نفس تے قابو پاؤ تے چنگا اے (6)

آپ دسدے نیں کہ ایس دنیا دے لوکاں دے ظاہری پیار ول نہ ویکھیں کیوں جے ایہ دھوکے باز لوک نیں تے دنیا ویکھ کے بھُلیں نہ پین دی بلکہ اپنے نفس نوں مارن دی مزاحمتی اصلاح انج شاعری راہیں لکھدے نیں:

دھوکے باز نے دنیا والے
کریں نہ توں پیار نی کڑیئے

ملیا نہ ماہی جد تک تینوں
منیں نہ توں ہار نی کُڑیے
بھُل نہ جاویں ویکھ کے دنیا
نفس اپنے نوں مار نی کُڑیے(7)

ظاہری حسن انسان نوں اپنے ول مائل کردا اے تے انسان نوں حق دی راہ توں کُراہے پاون دا جتن لاؤندا اے۔ اوہدے خلاف صوفی تے گیانی شاعر شہباز دانش مزاحمتی رچنا انج کردے نیں:

ایہ صورتاں ویکھ نہ مریئے جی
نہ پیار کسے نال کریئے جی
جند جاندی اے تے پئی جاوے
کیتے وعدے توں نہ پھریئے جی(8)

آپ دنیا دی رنگینی، حسن، مال تے کفر دے خلاف مزاحمتی رچناں کردے نیں تے سدھی راہ اتے ثابت قدمی نال چلن دی مت انج دیندے نیں:

دنیا دی رنگینی نوں ویکھ کے کدھرے بھُل نہ جاویں
تینوں کراں نصیحت ہنجواں وانگوں ڈُھل نہ جاویں
چٹی چمڑی کفر دی لالی جے کر آوے راہ وچ تیرے
حداں دے وچ رہویں توں بندیا حدوں ودھ کھُل نہ جاویں
پیار دی لَو مٹھی خشبو ہو سکے تے ونڈدا جاویں
کالی رات تے ہنیری وانگوں کدھرے توں وی جھُل نہ جاویں
لکھاں ایس جہان اندر آؤندے جاندے ویکھے نیں
حسن دولت ویکھ کے دانش مٹی دے وچ رُل نہ جاویں(9)

اوہناں سچے رب دا بھیت پاؤن لئی طالب نوں سلکھنے ڈھنگ نال اپنی شاعری دی رچنا کردیاں دسیا اے کہ کھول کے اکھ بصیرت والی اپنے اندروں لبھ، جنگلاں دے وچ جاون یعنی زہد تے عبادت لئی دنیا ترک کرن دی مزاحمتی فلاسفی انج بیان کردے نیں:

جنگلاں دے وچ رب نہیں لبھدا ایویں عمر نہ رولیں
کھول کے اکھ بصیرت والی اپنے اندروں لبھ
موج اوہ کیہڑے کم دی جیہڑی سٹے دوزخ وچ
شکر خدا کر کے دانش سکی روٹی چب(10)

آپ اک ہور رچنا وچ سچے رب نوں پاون تے ابدی کامیابی حاصل کرن لئی ایسے طرح دے رنگ وچ ایس گل نوں انج بیان کردے نیں:

تسبیح پھڑیاں رب نہیں ملدا ایویں پھیر نہ منکے
رب اوہناں نوں ملدا جیہناں اپنا آپ مٹایا
نہ کر ورد وظیفے بندیا کجھ نہیں وچ لباساں
لگ گئے پار اوہ چھیتی دانش جیہناں سیس نوایا(11)

اوہ اپنے من وچ جھاتی مارن ول دھیان کراندے نیں تے انج لکھدے نیں:

من وچ جھاتی پا وے اڑیا
کدھرے ناں توں جا وے اڑیا
من وچ تیرے رب دا ڈیرا
دھوکھا نہ توں کھا وے اڑیا
اندر تیرے لُکیا جیہڑا
اوہنوں توں سمجھا وے اڑیا
پنجتن دا تیرے سر تے سایا
ایویں نہ توں گھبرا وے اڑیا(12)

رب دی معرفت تے ادراک لئی اکو یار بنان دی نصیحت کردے نے تے چنگے عملاں نوں کمان دی ترغیب دیندے نیں جیہدے لئی بہوتے خواباں نوں سجاؤن دی نندیا مزاحمتی رنگ وچ صوفی تے گیانی شاعر شہباز دانش انج کردے نیں:

بہتے خواب نہیں چنگے ہوندے

اکو خواب سجا لے توں
بہتے یار نہیں چنگے ہوندے
اکو یار بنا لے توں
اوتھے تینوں کجھ نہیں لبھناں
ایتھوں کجھ کما لے توں
سوہنے رب نوں لبھن دے لئی
اپنی ذات مٹا لے توں (13)

اوہ حسد تے بغض نوں دل وچوں کڈھن دی مزاحمتی آواز اٹھاندے نیں تے کامل مرشد دے در ول رجوع کرن دی مت دیندے نیں۔ جیہدے لڑ لگیا قسمت سنور دی اے۔ ایس گل نوں ایہناں اکھراں راہیں انج الیکدے نیں:

حسد بُغض نوں دل چوں کڈھ کے
در مرشد دے وڑیئے
جو چاہوے سو مرشد کردا
قسمت نال نہ لڑیئے (14)

اوہ کامیاب حیاتی گزارن دا ڈھنگ انج وی دسدے نیں کہ غم بھانویں لکھ واری آون پر بناں یار دے کسے ہور ول رجوع نہ کریئے۔ اوہ شبداں راہیں لکھدے نیں:

غم آون بھانویں لکھ واری
کلی یار توں دور وسیئے ناں
ایہہ قول اے عاشقاں دا دانش
بناں یار دے کسے نوں تکیئے ناں (15)

آپ دسدے نیں کہ حسن تے محلاں نوں ویکھ کے دلبر نوں نہ چھڈیں ایہدے لئی بھانویں تینوں بھُکاں کٹنیاں پین۔ عشق دیاں راہواں اوکھیاں ہوندیاں نیں تے تکلیفاں نوں برداشت کرن پاروں ای مقام تے مرتبہ ملدا اے۔ موت توں ڈرن توں نفس نوں ہوڑدے

نیں اوہ ایس گل نوں انج لکھدے نیں:

حسن تے محلاں نوں تک کے تے دلبر نوں نہ بھُلیں
اپنے دلبر دے بوہے تے بھُکن بھانے مریئے
جگ چھُٹدا اے تے چھٹ جاوے دلبر نوں نہ چھڈیئے
اک دن موت نے آجانا ایں موت کولوں نہ ڈریئے(16)

آپ صوفیانہ فکر دی عکاسی کردیاں لکھدے نیں۔ ایہ دنیا غماں دا گھر اے تے عشق دی راہ دے پاندھی نوں ایہناں نوں جرن دا حوصلہ رکھنا چاہی دا اے لوکاں نوں رولا پا کے دکھ سنان تے غیر اگے پلہ وچھان توں روکدے نیں۔ صرف اپنے سچے یار کولوں منگن تے اوہدے اگے سیس نوان ول مہاڑ کراندے نیں۔ دنیا داراں تے ظالم لوکاں وانگ زخماں اُتّے لُون چھڑکن توں انسان دے نفس نوں ٹھکوردے نیں۔ اوہناں دے ایہ اکھر ایس گل دی ترجمانی کردے نیں۔

لکھاں غم نے ہوندے دل اندر
ہر غم ایویں وکھائی دا نہیں
پیڑ عشق دی جریئے کلے بہہ کے
رولا پا پا ایویں سنائی دا نہیں
ایہناں دلاں وچ سوہنا رب رہندا
دلاں نوں کدی دکھائی دا نہیں
جدوں منگیئے یار دے کولوں منگیئے
پلاّ غیر اگے کدی وچھائی دا نہیں
ایویں ظالم لوکاں وانگ دانش
لون زخماں اُتّے لائی دا نہیں
دانش مریئے یار دے بوہے تے
سیس غیر اگے نوائی دا نہیں(17)

اوہ روون دھون دے خلاف مزاحمت کردے نیں۔ اوہ ایس حقیقت نوں واضح کردے

نیں کہ سبھ نے خالی ہتھیں دنیا توں ٹر جانا ایں۔ مال تے جاگیراں سبھ ایتھے رہ جانیاں نیں۔ ایس گل دی ترجمانی اوہناں دے ایہ شعر کردے نیں۔

جھلّیاں وانگ نہ رویا کر توں نہ ہنجو ہار پرویا کر
لکھ واری بھانویں سوہنیا ہوون بولدیاں نہیں تصویراں
چھڈ توں کھیڑا دنیا والا کیہ لینا اے ایتھوں
شاہ وی ٹر گئے دنیا اُتے چھڈ کے سبھ جاگیراں (18)

اوہناں نام نہاد فسادی مُلّاں جیہڑا دین دے معاملات وچ فساد پھیلاندا اے۔ جیہدا بول تول ورتوں وچ ظاہری تے باطنی لحاظ نال اک نہیں اوہدے ورت ویہار دے خلاف مزاحمتی آواز بڑی شدّت نال اُٹھاندیاں لکھدے نیں:

سانوں عمل توں دور نہ رکھ ملاں
کاہنوں عمل توں کیتا ای وکھ ملاں
توں جاندا نہیں ایہناں عاشقاں نوں
تیری ویکھن والی نہیں اکھ مُلّاں
بناں مرشد کجھ نہیں ہتھ آؤندا
بھانویں پڑھیں نمازاں توں لکھ ملاں (10)

اوہناں اک ہور جا تے مُلّاں جیہڑا بصیرت توں وانجھیا ہویا اے عقلاں نال شرع دیاں تاویلاں کردا اے اوہدی مزاحمتی رنگ وچ انج نندیا کردے نیں:

علم کتاباں چا چا تھکے
نت اے فتوے لا لا تھکے
رب دا کھوج کتے نہ ملیا
مسجد کعبے جا جا تھکے
مَیل دلے دی لتھی ناہیں
گنگا تیرتھ نہا نہا تھکے

کھول نہ سکے دل دیاں اکھیں
مُلاں سرما پا پا تھکے
دل وچ رہی پلیتی دانش
ظاہراً صابن لا لا تھکے(20)

اوہ عاملاں تے پیراں دے خلاف عملی طور تے علمی جہاد کردے پئے نیں جیہڑے جادو دے لفظاں نال بندے ماری جاندے نیں فساد، فتناں تے شر پھیلا کے سپاں وانگوں لوکاں نوں ڈسدے پئے نیں۔ اوہناں دے خلاف مزاحمت کردیاں لکھدے نیں:

لفظاں دے نال لوکی مر دے جاندے نیں
اج کل دے ایہ پیر کیہ کیہ کردے جاندے نیں
باہروں دین دے ٹھکیدار لگدے نیں
سپّاں وانگوں اندروں لڑ دے جاندے نیں (21)

اوہ آمرانہ نظام دی عکاسی کردیاں لکھدے نیں کہ اج کل دیاں عدالتاں وچ بے گناہ سولی تے چڑھدے پئے نیں اوہ ظلم، جبر تے استحصال دے خلاف انج مزاحمتی آواز اُٹھاندے نیں:

ویلے نے ہن کیہ ویر کمایا ہویا اے
وچ عدالت سچے لوکی ہر دے جاندے نیں
پہلوں نہیں سی ہن قیامت آوے گی
سولی اُتّے بے گناہ وی چڑھدے جاندے نیں(22)

مکدی گل ایہ کہ صوفی تے گیانی شاعر شہباز دانش ہوراں دی شاعری دا مزاحمتی رنگ انسان نوں کامیاب حیاتی گزارن لئی نفسانی خواہشاں دے خلاف جہاد تے عشق دیاں اوکھیاں راہواں دے چناؤ ول مہاڑ کرا کے معاشرتی اخلاقی قدراں نوں سدھارن دی ترجیح دیندا اے تے معاشرے وچ عملی طور تے عدل، انصاف تے مساوات دے سلوک نوں روا رکھن دی مزاحمتی آواز بلند کردا اے۔ اوہناں دی شاعری دا مزاحمتی رنگ ساہت دی رچناواں وچ پرامن معاشرہ قائم کرن لئی اجیہا شیشہ اے جیہنوں مکھ رکھدیاں رہنمائی لئی جاسکدی اے۔

References

☆ Ph.D Scholar, Institute of Punjabi & Cultural Studies

1 Darsi Urdu Lughat (Muqtadra Qaumi Zuban 4/8 Pithris Bukhari Road Islamabad 2001) 1290.

2 Trinjan (November 2012 to April 2013) 144,145.

3. Shahbaz Danish Shenshah (Ameer e Adab publications Narowal 2019) 99.

4. Shahbaz Danish Murshad day hath door (Ameer e Adab publications Narowal 2012) 28.

5. Shahbaz Danish Murshad Noor Elaha Da Japay (Ameer e Adab publications Narowal 2019)106,107

6. Shahbaz Danish Murshad day hath door (Ameer e Adab publications Narowal 2012) 93.

7. Shahbaz Danish Murshad Noor Elaha Da Japay (Ameer e Adab publications Narowal 2019) 126,7.

8. Shahbaz Danish Murshad day hath door (Ameer e Adab publications Narowal 2012) 114.

9. Shahbaz Danish Murshad Noor Elaha Da Japay (Ameer e Adab publications Narowal 2019) 132,133.

10. Shahbaz Danish Murshad day hath door (Ameer e Adab publications Narowal 2012) 28.

11 Shahbaz Danish Murshad day hath door (Ameer e Adab publications Narowal 2012) 57.

12 Shahbaz Danish Murshad Noor Elaha Da Japay (Ameer e Adab publications Narowal 2019) 176,177.

13 Shahbaz Danish Murshad day hath door (Ameer e Adab publications Narowal 2012) 29,30.

14 Shahbaz Danish Murshad day hath door (Ameer e Adab publications Narowal 2012) 79.
15. Shahbaz Danish Murshad day hath door (Ameer e Adab publications Narowal 2012) 91.
16. Shahbaz Danish Murshad Noor Elaha Da Japay (Ameer e Adab publications Narowal 2019) 151.
17. Shahbaz Danish Murshad day hath door (Ameer e Adab publications Narowal 2012) 44,45.
18 Shahbaz Danish Murshad day hath door (Ameer e Adab publications Narowal 2012) 37,38.
19. Shahbaz Danish Murshad day hath door (Ameer e Adab publications Narowal 2012) 103,104.
20. Shahbaz Danish Murshad day hath door (Ameer e Adab publications Narowal 2012) 31,32.
21. Shahbaz Danish Murshad Noor Elaha Da Japay (Ameer e Adab publications Narowal 2019) 114.
22. Shahbaz Danish Murshad Noor Elaha Da Japay (Ameer e Adab publications Narowal 2019) 115.

☆ ڈاکٹر بتول زہرہ

گرونانک کے ابتدائی ایام اور شاعری میں ان کا کردار

The early days of Guru Nanak and the role of his poetry

Abstract:

Guru Nanak or Baba is considered one of the great teachers and the founder of Sikhism in human history. The theological epicenter of Sikhism is baba Guru Nanak's teachings however the nine subsequent gurus helped the Sikhism to build its religious foundations. The only thing which Guru Nanak left behind is his hymns which are 974 in number, not any other relevant text is available that may decipher baba's intellectual life. These poetic hymns are considered the founding positions of Sikhism. This article foregrounds the socio-cultural, geo-political and religious aspects of Guru Nanak's poetry that establish the Sikh religion as one of the great religions around the world. The human characteristics of the hymns have also been discussed in this article.

Keywords: *Theology ,Sikhism , Hymns , Positions*

....

گرونانک دیو کی پیدائش شہر ننکانہ صاحب، لاہور، پنجاب موجودہ پاکستان میں ۱۵/ اپریل ۱۴۶۹ء کو ہوئی اور وفات ۲۲/ستمبر ۱۵۳۹ء کو شہر کرتار پور میں ہوئی۔) گرونانک سکھ مت کے

بانی اور دس سکھ گروؤں میں سے پہلے گرو تھے۔ ان کا یوم پیدائش گرو نانک گرپورب کے طور پر دنیا بھر میں ماہ کاتک (اکتوبر۔نومبر) میں پورے چاند کے دن، یعنی کارتک پورن ماشی کو منایا جاتا ہے۔ (1)

گرو نانک کو ''زمانے کا عظیم ترین مذہبی موجد'' قرار دیا جاتا ہے۔ انھوں نے دور دراز سفر کر کے لوگوں کو اس ایک خدا کا پیغام پہنچایا جو اپنی ہر ایک تخلیق میں جلوہ گر ہے اور لازوال حقیقت ہے۔(2) انھوں نے ایک منفرد روحانی، سماجی اور سیاسی نظام ترتیب دیا جس کی بنیاد مساوات، بھائی چارے، نیکی اور حسن سیرت پر ہے۔ (3)

گرو نانک کا کلام سکھوں کی مقدس کتاب، گرنتھ صاحب میں ۹۷۴ منظوم بھجنوں کی صورت میں موجود ہے، جس کی چند اہم ترین مناجات میں جپجی صاحب، اسا دی وار اور سدھ گھوسٹ شامل ہیں۔ سکھ مذہب کے عقائد کے مطابق جب بعد میں آنے والے نو گروؤں کو یہ منصب عطا ہوا تو گرو نانک کے تقدس، الوہیت اور مذہبی اختیارات کی روح ان میں سے ہر ایک میں حلول کر گئی۔ (4)

گرو نانک کی ایک بہن تھیں، جن کا نام بی بی نانکی تھا۔ وہ ان سے پانچ سال بڑی تھیں۔ ۱۴۷۵ء میں ان کی شادی ہوئی اور وہ سلطان پور چلی گئیں۔ نانک کو اپنی بہن سے بہت لگاؤ تھا چنانچہ وہ بھی اپنی بہن اور بہنوئی کے ساتھ رہنے کے لیے سلطان پور جا پہنچے۔ تقریباً ۱۶ سال کی عمر میں نانک نے دولت خان لودھی کے ماتحت کام کرنا شروع کیا جہاں بی بی نانکی کا شوہر بھی کام کرتا تھا۔ پوراتن جنم سکھی کے مطابق، یہ نانک کی تشکیل کا مرحلہ تھا اور ان کے بھجنوں میں سرکاری ڈھانچے سے متعلق جو حوالے ملتے ہیں، غالب اندازہ یہی ہے کہ ان کا علم اسی عرصے میں حاصل کیا گیا تھا۔

سکھ روایات کے مطابق، گرو نانک کی پیدائش کے وقت اور زندگی کے ابتدائی برسوں میں کئی ایسے واقعات رونما ہوئے جن سے ظاہر ہوتا تھا کہ نانک کو خدا کے فضل و رحمت سے نوازا گیا ہے۔ ان کے سوانح نگاروں کے مطابق، وہ کم عمری ہی سے اس حقیقت سے پوری طرح آگاہ تھے۔ پانچ برس کی عمر میں نانک کو مقدس پیغامات پر مشتمل آوازیں سنائی دینے لگیں۔ سات برس

کی عمر میں ان کے والد نے انھیں اس وقت کے رواج کے مطابق گاؤں کے مدرسے میں داخل کروایا۔ روایات کے مطابق، کم عمر نانک نے حروف تہجی کے پہلے حرف میں، جو حساب میں عدد 1 سے مشابہت رکھتا ہے، جس سے خدا کی وحدانیت یا یکتائی ظاہر ہوتی ہے، مضمر رموز بیان کر کے اپنے استاد کو حیران کر دیا۔ ان کے بچپن کی دیگر روایات بھی نانک سے متعلق حیرت انگیز اور معجزانہ واقعات بیان کرتی ہیں، مثلاً رائے بولر سے منقول ایک روایت کے مطابق کم سن نانک جب سوئے ہوئے تھے تو انھیں تیز دھوپ سے بچانے کے لیے ایک درخت یا دوسری روایت کے مطابق، ایک زہریلا ناگ ان پر سایہ کیے رہا۔

۲۴ر ستمبر ۱۴۸۷ء کو نانک نے مل چند اور چندو رانی کی دختر، ماتا سلکھنی سے بٹالا میں شادی کر لی۔ اس شادی شدہ جوڑے کے ہاں دو بیٹے ہوئے، سری چند (۸ر ستمبر ۱۴۹۴ء- ۱۳ر جنوری ۱۶۲۹ء) اور لکھمی چند (۱۲ر فروری ۱۴۹۷ء- ۹ر اپریل ۱۵۵۵ء)۔ شری چند کو گرو نانک کی تعلیمات سے روشنی ملی اور آگے چل کر انھوں نے اداسی فرقے کی بنیاد رکھی۔

سوانح:

گرو نانک کی زندگی سے متعلق ابتدائی سوانحی ماخذات اب جنم سکھی کی صورت میں موجود ہیں۔ گرنتھ صاحب لکھنے والے بھائی گرداس نے اپنی ورس میں بھی نانک کی زندگی سے متعلق لکھا ہے۔ اگرچہ یہ دونوں مسودات ہی نانک کی زندگی کے کچھ عرصے بعد تحریر کیے گئے، تاہم ان میں جنم سکھیوں کے مقابلے میں کم تفصیل ملتی ہے۔

گیان رتن والی کو بھائی مانی سنگھ سے منسوب کیا جاتا ہے جنھوں نے گرو نانک کی زندگی سے متعلق غلط واقعات کو درست بیان کرنے کی غرض سے اسے تحریر کیا۔ بھائی مانی سنگھ، گرو گوبند سنگھ کے سکھ تھے جن سے چند سکھوں نے درخواست کی تھی کہ انھیں گرو نانک کی زندگی سے متعلق ایک مستند سوانح تیار کرنی چاہیے۔

بھائی مانی سنگھ لکھتے ہیں:

جس طرح تیراک دریا میں سرکنڈے نصب کرتے ہیں تا کہ راستے سے

ناواقف لوگ بھی اسے عبور کر سکیں، اسی طرح میں بھائی گرداس کی وار کو بنیاد
بناؤں گا اور اسی کے مطابق، اور جو واقعات میں نے دسویں مالک کی بارگاہ
میں رہتے ہوئے سنے انھیں پیش نظر رکھتے ہوئے، جو کچھ میرے عاجز دماغ
سے بن پڑا، اسے آپ تک بیان کروں گا۔ (5)

جنم سکھی کے انجام پر، ایک اختتامیہ موجود ہے جس کے مطابق مکمل کام گرو گوبند سنگھ کی خدمت میں پیش کیا گیا تا کہ وہ اس پر اپنی تصدیقی مہر ثبت کریں۔ گرو صاحب نے اس پر دست خط کیے اور اسے سکھ عقائد سے متعلق علم حاصل کرنے کا ماخذ قرار دیا۔

ایک دوسری معروف جنم سکھی سے متعلق دعویٰ کیا جاتا ہے کہ اسے گرو کے ایک قریبی ساتھی، بھائی بالا نے تحریر کیا۔ تاہم، اس کے انداز تحریر اور زبان سے محققین، جیسے کہ میکس آرتھر مکالیف، کو یقین ہے کہ یہ ان کے انتقال کے بعد ترتیب دی گئی ہیں۔ محققین کے مطابق، اس دعوے کو تسلیم کرنے میں شکوک وشبہات ہیں کہ اس کا مصنف گرو نانک کا قریبی ساتھی تھا اور ان کے کئی اسفار میں ان کے ساتھ رہا تھا۔

مقامی زمیندار، رائے بولر اور نانک کی بہن، بی بی نانکی، کم عمر نانک میں مقدس خصوصیات پہچاننے والے اولین افراد تھے۔ انھوں نے نانک کو مطالعہ کرنے اور سفر کرنے کی ہمت بندھائی۔ سکھ روایات کے مطابق ۱۴۹۹ء کے لگ بھگ، ۳۰ سال کے عمر میں انھیں ایک کشف ہوا۔ وہ غسل کر کے واپس نہ لوٹ سکے اور ان کے کپڑے کالی بین نامی مقامی چشمے کے کنارے ملے۔ قصبے کے لوگوں نے یہ خیال کیا کہ وہ دریا میں ڈوب گئے ہیں؛ دولت خان نے اپنے سپاہیوں کی مدد سے دریا کو چھان مارا، مگر ان کا نشان نہ ملا۔ گم شدگی کے تین دن بعد نانک دوبارہ ظاہر ہوئے، مگر خاموشی اختیار کیے رکھی۔

سکھ مت کا بنیادی عقیدہ انتقام اور کینہ پروری کی بجائے رحم دلی اور امن کا پیغام پھیلانا ہے۔ سکھ مت حالیہ ترین قائم شدہ مذاہب میں سے ایک ہے۔ سکھ گرنتھ صاحب کی تعلیمات کی پیروی کرتے ہیں؛ یہ مقدس کتاب سکھ مت کے دس میں سے چھ گروؤں کے علاوہ بعض دیگر بزرگوں اور عقیدت مندوں کی تعلیمات پر مشتمل ہیں۔ گرنتھ صاحب کو سکھ مت میں سب سے زیادہ

بالادستی حاصل ہے اور اسے سکھ مت کا گیارھواں اور آخری گرو تصور کیا جاتا ہے۔سکھ مت کے پہلے گرو کی حیثیت سے، گرونانک کے اس کتاب میں کل ۹۷۴ بھجن شامل ہیں۔

گرونانک کا نقش نانک کی تعلیمات سکھ صحیفے گروگرنتھ صاحب میں موجود ہیں، جو گرمکھی میں لکھے گئے اشعار کا مجموعہ ہے۔

گرونانک کی تعلیمات سے متعلق دو نظریات پائے جاتے ہیں۔ ایک کی بنیاد، بقول کول اور سامبھی، مقدس جنم سکھی پر ہے جس کے مطابق سکھ مت 15ویں صدی میں اسلام اور ہندومت کی ہم آہنگی کی کوشش یا معاشرتی احتجاج کی تحریک نہیں، بلکہ نانک کی تعلیمات اور سکھ مت خدا کی طرف سے الہام تھا۔

مقدس جنم سکھیاں نانک نے خود نہیں لکھی تھیں، بلکہ بعد ازاں ان کے پیروکاروں نے تحریر کی تھیں جن میں تاریخی صحت کا خیال نہیں رکھا گیا اور نانک کی شخصیت کو محترم بنا کر پیش کرنے کی غرض سے متعدد داستانیں اور قصے تخلیق کیے گئے۔کول اور سامبھی واضح کرتے ہیں کہ سکھ مت میں 'مکاشفہ' کی اصطلاح صرف نانک کی تعلیمات سے مخصوص نہیں، بلکہ اس میں تمام سکھ گروؤں کے علاوہ ماضی، حال اور مستقبل کے مرد و عورتوں کے اقوال بھی شامل ہیں، جنھیں مراقبے اور غور و فکر کے ذریعے الہامی طور پر علم حاصل ہوا۔سکھ مکاشفات میں غیر سکھ بھگتوں کے اقوال بھی شامل ہیں، جو نانک سے کی پیدائش سے قبل ہی انتقال کر گئے تھے اور ان کی تعلیمات سکھ صحیفوں میں شامل ہیں۔منڈیر کے مطابق، ادی گرنتھ اور جانشین سکھ گرووؤں نے مسلسل اس بات پر زور دیا کہ سکھ مت ''خدا کی طرف سے آوازیں سننے کا نام نہیں ہے، بلکہ یہ یہ انسانی دماغ کی خاصیت تبدیل کرنے سے متعلق ہے اور کسی بھی شخص کو کسی بھی وقت براہ راست مشاہدہ اور روحانی کاملیت مل سکتی ہے۔'' گرونانک نے تاکید کی کہ تمام انسان بغیر کسی رسوم یا مذہبی پیشواؤں کے، خدا تک براہ راست رسائی پا سکتا ہے۔

اثرات:

نانک ایک ہندو گھرانے میں پلے بڑھے تھے اور بھگتی سنت عقائد سے تعلق رکھتے تھے۔

محققین کا کہنا ہے کہ گرو نانک اور سکھ مت کی بنیادیں قرون وسطیٰ کے ہندوستان میں بھگتی تحریک کے نیرنگی (بے ہیئت خدا) عقائد سے متاثر ہوئیں۔ تاہم، سکھ مت صرف بھگتی تحریک کی توسیع نہیں تھی۔ بلکہ سکھ مت کئی معاملات میں بھگتی سنت کبیر اور روی داس سے اختلاف کرتا ہے۔

لوئس فینیچ کے مطابق، سکھ عقائد کی جڑیں غالباً ہندوستان کے سنت-عقائد سے جڑی ہیں، جن کے نظریات نے بھگتی عقائد کی صورت اختیار کی۔ فینیچ مزید کہتے ہیں کہ

> ''مقدس سکھ صحیفے، گرو گرنتھ صاحب اور ثانوی صحیفے، دسم گرنتھ میں ہندوی داستانیں پھیلی ہوئی ہیں اور عصر حاضر کے سکھوں اور ان کے اسلاف کے مقدس علامتی جہان میں بہت نازک فرق شامل کرتی ہیں۔''(6)

سکھ روایات کے مطابق نانک نے بھائی لہنا کو اپنا جانشین گرو مقرر کیا اور ان کا نام گرو انگد رکھا، جس کے معنی ''بہت ہی اپنے'' یا ''اپنے حصے'' کے ہیں۔ بھائی لہنا کو اپنا جانشین مقرر کرنے کے کچھ ہی عرصے بعد، گرو نانک ۲۲ر ستمبر ۱۵۳۹ء کو کرتار پور میں، ۷۰ برس کی عمر میں انتقال کر گئے۔

جب گرو نانک جی ۱۴۷۴ء میں پانچ سال کے ہوئے تو تعلیمی دور شروع ہوا۔ جنم ساکھی بھائی بالے والے اردو کے صفحہ 17 پر لکھا ہے کہ جب پنڈت گوپال جی نے آپ کو پڑھانا شروع کیا۔ تو انہوں نے اسے کھری کھری باتیں سنانی شروع کر دیں۔ کہنے لگے پنڈت جی سب پڑھنا لکھنا فضول ہے۔ پڑھائی وہی ٹھیک ہے جو سنسار کی پڑھائی ہے۔ یہ تو ایسی ہے۔ جیسے کسی دیے کی سیاہی، کاغذ سنی، قلم کانے کا، من لکھنے والا۔ لکھا تو کیا کیا لکھا مایا جنجال لکھا؟ رائے بلار تلونڈی کا ایک مسلمان راجپوت رئیس تھا۔ جب اس نے سنا کہ گرو نانک اداس اور خاموش رہتے ہیں اور کالو رام جی بیٹے کی وجہ سے دکھی رہتے ہیں تو بلار نے کالو رام کو بلا کر کہا: کالو! آپ فکر نہ کریں۔ گرو نانک کو ملاؤں کے پاس پڑھنے کے لیے بٹھا دیں، جب فارسی پڑھیں گے تو خود بخود عقلمند ہو جائیں گے۔ سوڈی مہربان جی بیان کرتے ہیں کہ گرو نانک جی کو اسلامی تعلیم دلانے کا انتظام خود ان کے والد بزرگوار نے کیا تھا۔ چنانچہ ان کے پڑوس میں ایک مسلمان درویش سید حسن رہا کرتے تھے جنہوں نے بخوشی پڑھانا قبول کر لیا۔ مولوی غلام محمد صاحب مصنف سیر المتاخرین اور محمد لطیف

مصنف تاریخ پنجاب نے اپنی کتاب میں لکھا ہے کہ ایک مشہور مسلمان درویش سید حسن صاحب نے نانک جی کو ہونہار دیکھ کر اسلام کے مستند عقائد سے واقفیت کرا دی۔ ان کے زیر گرو جی نے پنجابی کے محاورے مادری زبان میں بانی بنانی شروع کر دی تھی۔

گرو جی کو اپنے آبائی مذہب ہندو دھرم اور ویدک دھرم کے ایک ایک عقیدہ اور ایک ایک رسم سے اس لیے اتنی نفرت ہوگئی تھی کہ آپ کے اتالیق مسلمان بزرگ تھے اور انہوں نے بڑی محبت اور پیار سے آپ کو تعلیم دی۔ دینی اور دنیاوی علوم سکھائے جن کا آپ کے دل پر بڑا گہرا اثر ہوا اور وہ آپ کی تمام زندگی پر حاوی رہا۔ سیرۃ المتاخرین میں لکھا ہے کہ نانک شاہ کا باپ بقال کھتری سے تعلق رکھتا تھا۔ پھر جوانی میں یہ شخص اپنے حسن کردار اور حسین چہرہ کی وجہ سے بہت مشہور ہوا۔ ان ہی دنوں سید حسن نامی درویش ہوگزرا ہے جس کی فصاحت و بلاغت اور مال و زر کا بہت چرچا تھا۔ وہ چونکہ لاولد تھا اس لیے وہ نانک شاہ کی خوبصورتی سے اتنا محسور ہوا کہ اس نے نانک شاہ پر دست شفقت پھیرا اور اس کی تربیت کرنے لگا۔ اس درویش کے فیض سے نانک جی نے شعور و دانش حاصل کیا۔ علم معرفت اور حقائق کا گہرا مطالعہ کیا اور درس علم سے اتنا متاثر ہوا کہ وہ صوفیوں کے ان اقوال کو پنجابی میں ترجمہ کرنے لگا جس کو پڑھ کر وہ جھوم جاتا تھا۔ اس کے ذہن میں اپنے بزرگوں کی طرح تعصب نہ تھا وہ اس عیب سے بالکل مبرا اور پاک تھا۔ [7]

جب بابا گرو نانک جی بائیس سال کے ہوئے تو سلطان پورہ میں دولت خان لودھی کی دوکانداری کرتے تھے۔ انہیں دنوں میں آپ کے گھر دولڑکے پیدا ہوئے۔ جن کا نام سری چند اور دوسرے کا لکھمی داس تھا۔ تب مولا چونا نواب صاحب کے پاس جا کر فریاد کرنے لگا۔ نواب دولت خاں نے کہا: ارے یار خاں یہ کون ہے اور کس کے او پر فریاد کر رہا ہے۔ تب مولا نے کہا میں آپ کے مودی نانک کا سسر ہوں اور ان پر فریادی ہوں۔ نواب نے کہا ارے یار خاں اسے آگے لے آؤ۔ یار خاں مولا کو نواب کے نزدیک لے گیا۔ نواب نے پوچھا۔ آپ ان پر کیا فریاد چاہتے ہیں۔ مولا نے کہا نواب سلامت سات سو ساٹھ روپے جو حساب سے نانک کے آپ کی طرف نکلتے ہیں۔ وہ آپ نانک کے قبیلے (بیوی) کو دے دیں۔ ارے مولا نانک نے تو کہہ دیا ہے کہ وہ روپیہ فقیروں کو دے دو۔ تب پھر مولا نے کہا جی نانک کا آپ کیا ذکر کرتے ہیں۔ ذرا

آپ ہی انصاف کی نگاہ سے دیکھیں تب نواب نے کہا ارے یار خاں حق تو ایک ان کا ہی ہے مگر نانک کہے تو۔ مولا جا کر پھر نانک سے جھگڑنے لگا گر کما کر نہیں لائے تو پھر یہ کمایا ہوا فقیروں کو کیوں دیتے ہو۔ میری بچی کا تو خیال کرو۔

نانک جی نواب بہت غصے ہورہا ہے لہذا آپ کا جانا ہی بہتر ہے۔ یہ سن کر نانک جی اٹھ کھڑے ہوئے اور نواب کے پاس آئے مگر سلام نہ کیا۔ تب نواب نے کہا ارے نانک آپ کیوں نہیں آتے تھے۔ نانک جی نے کہا جب میں آپ کا نوکر تھا تو آپ کا تابعدار بنا ہوا تھا اور آپ کے پاس آتا جاتا تھا، اب ہم آپ کے نوکر نہیں ہیں۔ اب تو ایشور کے چاکر ہو گئے ہیں۔ تب نواب نے کہا اچھا اگر ایسا ہی ہے تو چ لیے ہمارے ساتھ نماز گزاریے آج جمعہ کا روز ہے۔ نانک نے جواب دیا بہت اچھا چ لیے۔ جتنے لوگ نماز پڑھ رہے تھے سب کہنے لگے یہ عجیب معاملہ ہے کہ گرو نانک جی نماز گزارنے آئے ہیں۔ ادھر جتنے مہاجن لوگ سلطان پور میں رہتے تھے سب میں یہ شور وغل مچ گیا کہ نانک جی مسجد میں نماز گزارنے چلے گئے۔ بھائی جیرام (آپ کا بہنوئی) بھی بہت رنجیدہ ہو کر گھر ہوئے۔ نانکی جی (نانک جی کی بہن) سمجھ گئی اور کہنے لگی کہ آپ اتنے دلگیر کس لیے ہیں۔ جیرام جی نے جواب دیا کہ آج تمہارا بھائی نانک نے کیا کیا۔ نانکی جی نے کہا کیوں کیا بات ہے۔ جیرام نے کہا کہ نانک جی نواب کے ساتھ جمعہ کی نماز پڑھنے کے لیے مسجد کے اندر چلے گئے اور سارے شہر کے ہندوؤں اور مسلمانوں میں اس بات کا چرچا ہو گیا ہے کہ آج نانک ترک ہو گیا ہے۔ (8)

گورونانک جی کی عمر بائیس سال کی ہوئی تو سلطان پور لودھیاں (بئیں ندی کے کنارے ایک خوبصورت قصبہ آباد ہے ریاست کپورتھلہ ضلع جالندھر) میں دولت خان لودھی کا مودری خانہ چلاتے رہے۔ بابا نانک کو یہ گیان مارگ اور یہ ودیک جو ملا وہ بغیر استاد کے نہیں ملا۔ ان کے مربی میر حسین صاحب قبلہ پیر جلال، میاں مٹھا، پیر عبدالرحمٰن، پیر سید حسن صاحب، بابا بڈھن شاہ، شیخ ابراہیم اور شیخ مرید ثانی جیسے برگزیدہ ہستیوں سے ملا۔ جس کا گواہ خود گرو گرنتھ صاحب ہے اور جس میں فرید ثانی صاحب کا بہت سا کلام موجود ہے۔ ان بزرگوں کی صحبت سے علم قرآن حکیم ملا۔ صوفیائے کرام کے سلسلہ میں عربی، فارسی اور ترکی زبان سیکھیں۔ جب سے

ہندو دھرم کو ترک کیا اس سے آخری دم تک مسلمان ہی آپ کے ساتھ رہے جب وصال کا وقت آیا تو قوم کی غیرت میں ہندوؤں نے جنازہ پر جھگڑا شروع کر دیا۔ جب گرو جی نے ہندو دھرم کو نجات سے خالی پایا تو چھتری دھرم کی بنیاد جنیئو تھا۔ نو سال کی عمر میں اسے نکال پھیکا۔ دھوتی اور ٹیکا ہمیشہ کے لیے ختم کر دیا تا کہ یہ شرک کے نشانات پھر کبھی نزدیک نہ آنے پائیں۔ ایسی صورت میں ہندو آپ کے ساتھ کیسے رہ سکتے تھے۔ آپ نے تو ہندوؤں کے بت کدہ پر کلہاڑا مارا تھا۔ بابا کے دو ساتھی جو ہر وقت بابا کے ساتھ رہتے تھے مسلمان تھے۔ اکٹھے کھاتے پیتے رہتے اور ان میں کوئی امتیاز نہیں تھا یہ اسی وقت ممکن ہے۔ جب مذہبی اور نظریاتی طور پر ایک ہوں۔

شاہ شمش سبزواری ملتان شریف - شاہ شمس صاحب کے روضے کی جانب میں وہ مکان ہے۔ جو سپہ نانک کہلاتا ہے۔ روضہ کی جنوبی دیوار میں ایک وہ مکان ہے جو محراب نما دروازوں کی شکل کا بنا ہوا ہے۔ اس پر یا اللہ اور نیچے نانک صاحب کا پنجہ بنا ہوا ہے۔ حضرت تحسین شاہ صاحب رئیس ملتان وسجادہ نشین شمس سبزواری کا بیان ہے کہ باواگرونانک صاحب کے والد بھائی کالو اور ان کے دادا مستی بھائی سو بھابھی اسی سلسلہ کے مرید تھے۔ خدا کی صفت ہُو ہے جو شمس سبزواری کا ورد تھا باوا صاحب کا بھی وہی ورد رہا۔ بجز یا ہو من ہو۔ دگر چیزے لمے دانم

جنم ساکھی گرونانک جی صفحہ ۱۳۷ سے معلوم ہوتا ہے کہ گرو جی ملتان کے مشہور بزرگ حضرت پیر بہاؤالدین صاحب کے مزار پر بڑی عقیدت سے گئے تھے۔

- بغداد سے شیخ عبدالقادر جیلانی اور مرشد و مولائی حضرت مراد کے مزاروں پر چلے گئے۔ شہر کے باہر جانب جنوب مغرب ایک قبرستان سے ملحقہ چار دیواری ہے اس کے اندر کھلا کمرہ ہے کونے میں ایک چبوترا ہے اس پر بیٹھ کر چلہ کیا کرتے تھے۔ ۹۲۷ھ میں حضرت بہلول دانا کے خلیفہ حضرت مراد کے ہاتھ پر سلسلہ چشتیہ میں بیت کی اور ان کے وصال کے بعد آپ نے اپنے مرشد کا مزار بغداد شریف میں بنوایا۔ مزار کی مغربی دیوار پر یہ کتبہ لکھ کر لگوایا کہ گرو (مرشد) مراد وفات پا گئے۔ بابا نانک فقیر نے اس عمارت کی تعمیر میں ہاتھ بٹایا جو ایک نیک مریدی کی طرف سے اظہار عقیدت کے طور پر تھا۔
- شیخ فریدالدین گنج شکر پاکپتن پر چلہ کیا۔ شیخ ابراہیم اور شیخ فرید ثانی جن کا کلام گورو

گرنتھ میں اکثر و بیشتر ہے گرو جی اور شیخ فرید ثانی کے ساتھ دس سال تک پورے پنجاب کا دورہ کیا اور مخلوق کو خالق کا رشتہ بتلایا۔

- خواجہ معین الدین چشتی اجمیری پر چالیس دن چلہ کیا۔
- گیانی گیان سنگھ کا بیان ہے کہ گرو جی سرسہ میں خواجہ صاحب کے مزار پر چاروں کونوں میں چار عدد چھوٹی چوٹی کھڑکیاں ہیں اور وہاں کے مسلمان مجاور روایت کرتے ہیں کہ شمال مغرب کی جانب کوکوٹھڑی میں بابا نانک اور شاہ شیخ فرید وغیرہ وغیرہ چار درویشوں کے ہمراہ چلے میں بیٹھتے تھے۔(9)
- سرسہ شہر میں خواجہ جعفر، بابا فرید اور سائیں شیر شاہ وغیرہ چلہ کشی کرتے تھے لیکن گرونانک جی نے بغیر کھانے پینے کے چلہ کشی کی۔(10)
- بمقام سرسہ شاہ عبدالشکور صاحب کی خانقاہ پر چالیس دن چلہ کیا۔ اس خلوت خانہ کا نام چلہ باوا نانک ہے۔
- بابا ولی قندھاری حسن ابدال پر چلہ کیا۔ حسن ابدال کی پہاڑی پر آپ کا چلہ ہے۔ آپ کا مزار قندھار میں ہے۔ حسن ابدال کی پہاڑی پر چلہ کی زیارت کرنے لیے ہر سکھ مرد عورت بچے بوڑھا اس عظیم پہاڑی پر جا کر سلامی دیتے ہیں۔

گرونانک جی نے اپنے سفروں میں مکہ معظّمہ ایک سال تک قیام کیا اور وہاں مختلف علما سے توحید وغیرہ کے مسائل وغیرہ پر تبادلہ خیال بھی کیا۔ جیسا کہ مرقوم ہے کہ ایک سال گرو جی نے مکہ و مدینہ کے باشندوں سے گفتگو کرتے گزار دیا اور رکن الدین کی یہ گفتگو مکے کے کسی گوشہ میں مرقوم ہے۔ (مگر اس گفتگو کا کوئی عینی ثبوت نہیں مل سکا)(11) گرونانک جی نے ایک سال مکہ معظّمہ اور مدینہ منورہ ٹھہرنے کے علاوہ بغداد شریف میں چھ سال گزارے اور آپ نے ایک مسلمان بزرگ حضرت مراد کے ہاتھ پر بیعت کی۔ سردار ہرچرن سنگھ جی نرمان نے کہا ہے کہ گرو نانک جی کا مرشد (گرو) بغداد کا ایک مسلمان پیر تھا۔ جس کی خدمت میں آپ چھ سال بغداد رہ کر روحانیت کا سبق سیکھتے رہے۔(12) گرو صاحب نے عام میل جول اور برت برتاؤ میں نیز کھانے پینے میں ذات پات کا کوئی خیال نہیں رکھا۔ اسلامی ملکوں میں گئے تو مسلمانوں کے

گھروں سے کھانا کھاتے رہے۔(13) پروفیسر سنگھ جی صاحب نے کہا ہے کہ تیسری اداسی میں عرب، ایران، افغانستان وغیرہ اسلامی ملکوں میں ست گرو جی نے تقریباً تین سال گزارے ہیں۔ تین سال کی روٹیاں ہندوستان سے تو پکا کر نہیں لے جا سکتے تھے۔

یہ ایک گونہ آپ کی وصیت ہے جو آپ اپنے چیلوں کی راہنمائی اور ہدایت کے لیے اس دنیائے فانی میں چھوڑ گئے ہیں۔ یہ چولہ کابلی مل کی اولاد کی جو آپ کی نسل میں سے ہیں تحویل میں ہے۔ یہ چلولہ ڈیرہ بابا نانک ضلع گورداسپور میں موجود ہے۔ اس پر تقریباً تین صد رومال لپٹے ہوئے ہیں۔سکھوں کا بیان ہے کہ اس پر آسمانی کلام لکھا ہوا ہے۔جس سے بابا جی نے ہدایت پائی۔ درحقیقت یہ چولہ آپ کو بغداد شریف سے ملا تھا جس پر کلمہ طیبہ لا الہ الا اللّٰہ محمد الرسول اللّٰہ لکھا ہوا ہے اس کے علاوہ قرآنی آیتیں سورہ فاتحہ، سورہ اخلاص، آیت الکرسی، سورہ نصر اور دیگر آیات بمعہ اسمائے حق تعالے درج ہیں۔ یہ اسلام کے لیے بابا جی کی ایک زبردست گواہی ہے۔ اس پر بسم اللہ الرحمٰن الرحیم اور نیچے کلمہ طیب، سامنے خوشخط حروف میں لکھا ہوا ہے اس پر موٹے حروف میں یہ لکھا موجود ہے ان الدین عنداللّٰہ الاسلام، یعنی سچا دین صرف اسلام ہی ہے اور کوئی نہیں۔ پھر چولہ صاحب پر یہ بھی لکھا ہوا ہے: - أشھد أن لا الہ الا اللّٰہ واشھد ان محمدا عبدہ ورسولہ کسی جگہ یہ بھی لکھا ہے کہ قرآن حکیم خدا کا کلام ہے اس کو ناپاک ہاتھ مت لگائیں۔آپ رسول پاک صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم کے عاشق زار تھے۔آپ دین اسلام پر نہایت فدا ہو چکے تھے۔اب یہ چولہ آئندہ نسلوں کے لیے بطور وصیت نامہ اور ہدایت نامہ چھوڑ گئے ہیں۔جس کا جی چلے۔ وہاں جا کر دیکھ لیں۔ ایک اور چولہ بمقام موضع چولہ ضلع امرتسر میں بھی موجود ہے۔ جو غالبا بعد ازاں تیار کیا گیا۔جس کی ہسٹری صیغہ راز میں ہے مگر بغداد والا اصل چغہ ڈیرہ بابا نانک میں بیدیوں کے زیر حفاظت ہے جو بابا جی کی نسل میں سے ہے اور بیدی صاحبان سے پکارے جاتے ہیں۔ بابا گرو نانک نے اپنے پیچھے اپنے متقدین کے لیے اگر کوئی قابل احترام اور تاریخی چیز چھوڑی ہے تو وہ یہ بغداد والا چولہ ہے۔ایک خدا کا بندہ رائے بھوئے بھٹی کی تلونڈی میں جس کی ماتا ترتپا، باپ کالورام، چچا لالورام اور دادا بھائی سوبھا تھا پیدا ہوا۔ یہ تمام کا تمام خاندان سخت بت پرست تھا۔ بت پرستوں کے گھرانے میں جنم لیکر پنجاب کی سرزمین کو خدا کے نور سے منور کر کے کلمہ طیبہ کا نعرہ

لگایا۔ انہوں نے یہ تاریخی چول قرآنی آیتوں والا اپنے پیچھے سچے خالصہ سکھوں کے لیے چھوڑا۔ کاش وہ اس چولہ کو نیز گرنتھ صاحب کے مندرجات کو غور سے پڑھیں اور اس پر عمل کریں۔ یہ چولہ ایک سوتی کپڑے کا ہے جس کا رنگ خاکی ہے اور بعض کناروں پر کچھ سرخی نما بھی ہے۔ (یہ سرخی تعصب کے زمانہ میں ڈالی گئی تھی) جو انگدر کی جنم ساکھی میں لکھا ہے کہ اس پر تیس سپارے قرآن کریم کے لکھے ہیں غلط ہے۔ تیس پارے اتنی تھوڑی جگہ پر کیسے لکھے جا سکتے ہیں۔ تمام اسمائے الٰہی نہیں چند نام اللہ کے درج ہیں۔ بعض جنم ساکھیوں میں یہ لکھا ہوا ہے کہ چولہ پر عربی، فارسی، ترکی، ہندی اور سنسکرت پانچ زبانوں میں لکھی ہے یہ غلط باتیں جنم ساکھیوں میں کیوں لکھ دیا کرتے تھے۔ وہاں تو صرف عربی زبان میں آیات درج شدہ ہیں۔ آخر اس قسم کی اختراع کرنے کا دلی مقصد کیا تھا۔ محترمی عبدالرؤف صاحب مبلغ اسلام دیندار انجمن کراچی نمبر ۱۹ و مصنف کتاب گرو نانک ہندو نہیں تھے تو سکھ کیسے ہندو ہوں گے؟ گرو نانک کی پانچ سو سالہ برسی پر ۲۳ر نومبر ۱۹۲۹ء کو بمقام ننکانہ پہنچے، ان کی گفتگو ڈیرہ بابا نانک کے متولی سردار بلونت سنگھ صاحب سے ہوئی۔ جن کا سلسلہ گرو نانک کی چوتھی پشت سے ملتا ہے۔ شرومنی اکالی دلی کمیٹی امرتسر کی مجلس عاملہ کے رکن گیانی بھونپدر سنگھ کے علاوہ اور کئی سکھ سردار موجود تھے، انہوں نے پوچھا سردار جی آپ بتلائیں کہ چولہ صاحب آپ کی نگرانی میں ہے، آپ سچ سچ بتائیں کہ اس پر عربی آیتوں کے سوا کسی اور زبان کا لفظ موجود ہے۔ انہوں نے تمام حاضرین کی موجودگی میں اقرار کیا کہ نہیں، سوائے عربی کے اور کوئی حروف نہیں ہیں۔ یہ باتیں پارٹی لیڈر تھونپدر سنگھ پارلمینٹ ممبر دہلی کے سامنے ہوئی تھیں۔

سکھ تاریخ سے یہ امر واضح ہے کہ گورونانک جی نے مسلماؤں سے تعلق پیدا کرنے کے لیے ایک مسلمان عورت سے شادی بھی کی تھی۔ جس کا اصل نام بی بی خانم تھا لیکن سکھ تاریخ میں اسے ماتا مجھوت کے نام سے موسوم کیا گیا ہے۔ گرو جی کی اس شادی کا ذکر جنم ساکھیوں کے قلمی نسخوں میں موجود ہے۔ چنانچہ مرقوم ہے کہ:

ست در ہے ماتا مجھوت بیوی، دوئے دھیان ہویاں وڈے گھر سے لگیاں

پھر جاں، تیسری واری پرسوت ہوئی، تا چلا نا کیتا، نال گرو نانک جی بہت

عاجزی کیتی کرتار اگے ، پر کرتار بھانے دا صاحب کہے نہ متے ، تاں گرو نانک سی اداس ہویا۔ (14)

اس جنم ساکھی سے یہ بھی پتا چلتا ہے کہ پہلی بیوی اور ان کے سسرال نے اس شادی کو بہت ناپسند کیا۔ ان کی یہ ناپسندیدگی فطری تقاضا تھا۔(15) یہ بات ظاہر ہے کہ پورے براعظم پر مسلمان حکمران ہوں تو ایسی صورت میں کوئی معزز مسلمان اپنی معزز دختر کو کسی ہندو لڑکے سے بیاہنے پر آمادہ ہو۔ پس گرو نانک جی کی یہ شادی اس امر کا بین ثبوت ہے کہ گرو نانک جی حلقہ بگوش اسلام ہو چکے تھے اسی بنا پر حیات خان منجھ نے اپنی لڑکی بی بی خانم کو آپ کے نکاح میں دے دیا تھا اور اس کے بطن سے آپ کے ہاں جنم ساکھیوں کے بقول اولاد بھی ہوئی تھی۔ اگر موجودہ دور کے سکھ ودوان اس شادی سے انکار کر رہے ہیں تو وہ مجبور ہیں کیونکہ رسم گرو جی کا فتویٰ بھی یہی ہے کہ جو شخص مسلمان عورت سے شادی کرے تو اس کے اسلام میں کوئی شک نہیں۔(16)

سکھ تاریخ میں مرقوم ہے کہ گرو نانک جی نے اپنی زندگی کے آخری حصے میں دریائے راوی کے کنارے کرتار پورا ایک قصبہ آباد کیا تھا جو آج کل تحصیل شکر گڑھ میں دربار صاحب نام سے یاد کیا جاتا ہے۔ اس قصبہ کو آباد کرنے کے لیے ایک مسلمان رئیس مالک نے کافی زمین بھینٹ کی تھی۔(17) گرو جی نے جب یہ قصبہ آباد کیا تھا تو اپنے گھر کے متصل ایک مسجد بھی تعمیر کروائی تھی اور اس میں نماز پڑھانے کے لیے ایک امام بھی مقرر کیا تھا۔ گرو جی کی وفات پر مسلمانوں نے یہ بات بھی گرو جی کے مسلمان ہونے کے ثبوت میں پیش کی تھی۔ (18)

صاحب میرا ایکو ہے
ایکو ہے بھائی ایکو ہے

آپے مارے آپے چھوڑے
آپ لیو دیئے
آپے دیکھے وگے
آپے نذر کریئے

جو کچھ کرنا سو کر رہیا
اور نہ کرنا جائی
جیسا درتے تیسو کہیئے
سب تیری وڈیائی (19)

ترجمہ:

- میرا مالک ایک ہے، ہاں ہاں بھائی وہ ایک ہے
- وہی مارنے والا اور زندہ کرنے والا ہے، وہی دے کر خوش ہوتا ہے
- وہی جس پر چاہتا ہے، اپنے فضلوں کی بارش کر دیتا ہے
- وہ جو چاہتا ہے کرتا ہے، اس کے بغیر اور کوئی بھی نہیں کر سکتا
- جو کچھ دنیا میں ہو رہا ہے ہم وہی بیان کرتے ہیں، ہر چیز اس کی حمد بیان کر رہی ہے۔

ایکو جپ ایکو صالاح
ایک سمرا ایکو من آہ
ایکس کے گن گاؤ انت
تن من بھگونت
ایکو ایک ایک ہر آپ
پورن پور رہیو پربھو بیاپ
ایک لبتھار ایک تے بھئے
ایک ارادھ پراچھت گئے
من تن انتر ایک پربھو داتا
گورو پرساد نانک اک جاتا(20)

ترجمہ:

- خدائے واحد کی پرستش کرتے رہنا، اپنا دل بھی اس سے لگائے رکھنا چاہیے
- حقیقی تعریف اور عبادت کے لائق، تن من سے اس کی عبادت کرنی چاہیے
- وہ ہر جگہ موجود ہے، کوئی جگہ اس سے خالی نہیں
- تمام کائنات کی قدرت کا کرشمہ ہے، اس کی عبادت سے کسی اور کی حاجت نہیں رہتی
- ہماری تن من میں وہی سمایا ہوا ہے، نانک جی گورو کی رحمت سے شناخت کرلیا ہے

نام لیو جس اکھر دا
اسنوں کر یو چوگنا
دو ہور ملا کے پنج گنا
کالٹو بیس بٹا
باقی بچے سونو گن کر دو ہور ملا
نانکا ہر اس اکھر وچوں نام محمدا[21]

اسے دوسری شکل میں یوں بھی دیا گیا ہے:

پنجے نیچا ناؤں
پنج نمازاں وقت پنجے
تیجا خیر خدائے
پہلا سچ حلال دوئے
پانچویں حمد بیان کرنا
چوتھی نیت راس من
تاں مسلمان سدائے

کرنی کلمہ آکھ کے

کوڑے کوڑی پائے

نانک جیتے کوڑ یار[22]

ترجمہ:

- پانچ نمازیں ہیں اور ان کے پانچ اوقات ہیں
- سچ کہنا حلال کھانا ہر ایک کے لیے خیر کی خواہش کرنا
- چوتھی نیت اپنی کو صاف کرنا، پانچویں حمد بیان کرنا
- کلمہ اپنے عمل کے ذریعے پڑھو، پھر تو مسلمان کہلائے
- نانک کہتے ہیں جس قدر لوگ جھوٹے ہیں، جھوٹ کو پائیں گے

ڈکشنری آف اسلام صفحات ۵۸۳ تا۵۹۱ پر لکھا ہے کہ جب نانک اور شیخ فرید نے سفر میں مدافقت اختیار کی تو ایک گاؤں بسیار نامی میں پہنچے جہاں کہیں بیٹھے تو ان کے اٹھ جانے کے بعد وہاں کے ہندو لوگ جگہ کو گائے کے گوبر سے لپائی کر کے پاک کرتے۔ اس کا باعث صاف یہ ہے کہ سخت پابند مذہب کے ہندو ان دونوں رفیقوں کی نشت گاہوں کو ناپاک خیال کرتے تھے۔ اگر نانک مذہب کے لحاظ سے ہندو رہتا تو ایسی باتیں اس کی نسبت کبھی تذکور تر ہوتیں۔ سکھوں کے گروں کی تعلیمات میں ہم صاف صاف تصوف کی آمیزش پاتے ہیں اور اس میں شک نہیں کہ پہلے گرو فقراء کے لباس اور وضع میں زندگی بسر کیا کرتے تھے اور اس طریق سے صاف ظاہر کرتے تھے کہ مسلمانوں کے فرقہ صوفیائے کرام سے ان کا تعلق ہے۔ تصاویر میں انہیں ایسا دکھایا گیا ہے کہ چھوٹے چھوٹے گلدستے ان کے ہاتھوں میں ہیں (جیسا کہ مسلمانوں کا طریقہ تھا) اور طریق ذکر کے ادا کرنے پر آمادہ ہیں۔ ان کی کی نسبت جو روایات جنم ساکیبوں میں محفوظ ہیں وہ پوری شہادت دیتی ہیں کہ ان کا تعلق دین اسلام سے تھا۔

- پروفیسر جوگندر سنگھ نے کہا ہے کہ ایک مسلمان فقیر نے گرو جی کے والد صاحب کو آپ کی پیدائش کی بشارت دی تھی۔
- پادری ہیوز نے کہا ہے کہ ان کے مقالات میں بتایا گیا ہے کہ اگرچہ وہ مرد ہیں۔ مگر

حقیقت میں عورتیں ہیں۔ جو محمد مصطفےٰ اور کتاب اللہ (قرآن شریف) کے احکام کی تعمیل نہیں کرتے۔ نانک اسلام کے نبی کی شفاعت کا اعتراف کرتا ہے اور بھنگ شراب وغیرہ اشیاء سے منع کرتا ہے۔ دوزخ اور بہشت کا اقرار کرتا ہے اور انسان کے حشر اور یوم الجزاء کا قائل ہے۔

- ٹی ایل جی شیخ فرید ثانی اور گرو نانک جی کی دوستی کے بارے میں لکھتے ہیں کہ گرو نانک کا مذہب ملاپ ایکتا تھا انہوں نے اسلام کی تعلیم میں وہ کچھ دیکھا جو دوسرے ہندوؤں کو بہت کم نظر آتا تھا۔ گرو جی کو مسلمانوں سے میل جول کر کے خوشی محسوس ہوتی تھی۔ شیخ فرید ثانی دس سال تک ان کے ساتھ مل کر لوگوں کو اللہ تعالی کی راہ بلاتے رہے۔[(23)]
- ڈاکٹر تارا چند جی کا بیان ہے کہ گرونانک صاحب حضرت بانی اسلام صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم کی تعلیم اور اسلام سے بے حد متاثر تھے اور انہوں نے اپنے آپ کو اس رنگ میں پورے طور پر رنگین کر دیا تھا۔
- مسٹر میکاف نے بھی گواہی دی ہے کہ جب کبھی موقع آیا گرو نانک جی نے عرب کے پیغمبر کو ماننے والے مسلمانوں کی طرح بانگ بھی دی۔[(24)]
- آریہ سماج کا سیکرٹری سرگوکل چند نیرنگ نے اپنی انڑوڈکشنری آف سکھ ازم میں کہا ہے کہ نانک جی ہندو یوگیوں کے پاس جب جایا کرتے تھے تو ان کی تردید کیا کرتے تھے۔ چنانچہ یوگیوں سے اپنی کامیاب گفتگو کے بعد گرو جی نے مکہ معظّمہ کی زیارت کا تصفیہ کیا جو مسلمانوں کا کعبہ ہے۔ انہوں نے مسلمان حاجیوں کا نیلا لباس پہنا، فقر کا عصاء ہاتھ میں لیا اور اپنی کتاب مناجات کا مجموعہ بغل میں دبایا۔ انہوں نے اپنے ساتھ مسلمان متقی کے انداز میں ایک لوٹا اور نماز کے لے مصلے لیا جس پر نماز ادا کرسکیں اور جب وقت ہوا تو انہوں نے دیگر کٹر مسلمانوں کی طرح جو پیغمبر عرب کے پیرو ہیں نماز کے لیے اذان کہی۔
- خالصہ پارلیمنٹ نے کہا ہے کہ ست گرونانک جی کے اُپدیشوں کی سب سے بڑی خوبی

یہ ہے کہ آپ نے اسلام مذہب کے خلاف کہیں ایک لفظ بھی نہیں کہا۔ ۔ ۔ روزہ رکھنے یا نماز پڑھنے کو آپ نے کبھی برا نہیں کہا مگر یہ بات ضروری ہے کہ نمازی کو نماز پڑھتے وقت روحانی حالت میں ہونا چاہیے۔ (25)

- ایک مشہور ہندو دان ڈاکٹر تارا چند جی بیان کرتے ہیں۔ یہ حقیقت واضح ہے کہ گرو نانک صاحب حضرت بانی اسلام (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) کی تعلیم اور اسلام سے بے حد متاثر تھے اور انہوں نے اپنے آپ کو اس رنگ میں پورے طور پر رنگین کر لیا تھا۔
- ایک ہندو محقق ڈاکٹر ایس رادھا کرشن نے اس بارے میں یہ بیان کیا ہے کہ گرو نانک جی اسلام مذہب کے مسئلہ توحید سے بے حد متاثر تھے اور انہوں نے بت پرستوں کو بہت پھٹکارا۔ خدائے تعالیٰ واحد اور یگانہ ہے اور وہ انصاف بھرا پیار کرنے والا ہے، نیک اور بے عیب ہے، غیر مجسم ہے اور غیر محدود ہے۔ نیز عالم کائنات کا مخلوق ہے، پیار اور نیکی کی پرستش چاہتا ہے۔ یہی عقیدہ سکھ دھرم میں مقدم ہے۔ (26)
- گرو دارہ ٹریبونل کے ایک فاضل جج نے اس کے متعلق یہ بیان کیا ہے کہ بعض لوگ کا خیال ہے کہ گرونانک نے اپنے بعض عقائد اسلام سے اخذ کیے ہیں۔ یہ یقینی بات ہے کہ انہوں نے خود کو اسلام کے خلاف ظاہر نہیں کیا۔ دیکھیے ہیوز صاحب کی ڈکشنری آف اسلام۔ (27)
- ایک ہندو فاضل ٹی-ایل وسوانی نے کہا ہے کہ گرو جی اور حضرت فرید ثانی اکھٹے سفر کرتے رہے اور اس طرح دس سال تک پیغام حق پہنچاتے رہے۔ جیسا ان کا بیان ہے کہ میں سمجھتا ہوں کہ گرو نانک صاحب کا مذہب ملاپ اور ایکتا کا مذہب تھا اس لیے انہوں نے اسلام کی تعلیم میں وہ کچھ دیکھا جو دوسرے ہندوؤں کو بہت کم نظر آتا ہے۔ گرو جی کو مسلمانوں سے میل جول کرنے سے لذت معلوم ہوتی تھی۔ شیخ فرید (ثانی) دس سال تک گرو جی کے ساتھ مل کر اعلائے حق اور کلمتہ اللہ کا فریضہ ادا کرتے رہے۔ اکثر مقامات کے ہندوؤں نے اسے ناپسند مگر اس ایکتائے اوتار نے اس کی کوئی پروا نہیں کی۔ (28)

- بغداد میں گرو جی کی ایک یادگار کو ایک پاکستانی تاجر شریف حسین نے نئے سرے سے تعمیر کرایا ہے۔ اس سے قبل بھی اس کی تعمیر میں کاظم پاشا نے بھی دلچسپی لی تھی۔ [29] جو ۱۳۱۷ھ میں ہوئی تھی۔ (گورسند ۱۹۶۲ء)
- ڈاکٹر کرتار سنگھ جی کا بیان ہے کہ افغانستان میں گرو نانک جی کی ایک یادگار زیارت شاہ ولی کے نام پر ہے۔ [30]
- قندھار میں جنوب مغرب کی طرف پینتیس میل دور آٹھ مربع کا ایک چبوترا سا ہے۔ یہ بھی گرو جی کی یادگار ہے۔ وہاں کا مسلمان محافظ کسی بھی شخص کو بغیر نہلائے اندر جانے نہیں دیتا۔ [31]
- جلال آباد افغانستان میں گرو جی کا ایک یادگار چشمہ بیان کیا جاتا ہے۔ یہ وہاں کی حکومت کے قبضے میں ہے۔ بیساکھی کے دن وہاں دیوان کیا جاتا ہے۔ حکومت کے بہت سے سرکاری افسر سکھوں کی دلجوی کے لیے اس دیوان اور جلوس میں شامل ہوتے ہیں۔ [32]
- جنوبی ہند میں گرو جی کی ایک یادگار نانک جھیرا کے نام سے مسلمانوں نے قائم کی ہے۔ اسی کے ساتھ ریاست حیدرآباد کی طرف بھی ایک جاگیر لگا دی گئی تھی۔ [33]
- ملتان میں مسلمانوں نے گرو جی کی ایک یادگار بنائی تھی۔ [34] اور وہاں ایک پنجہ کا نشان تھا۔ جو بھائی ویر سنگھ جی کے بقول مسلمانوں نے اکالی سکھوں کے خوف سے کہ وہ کہیں اس تمام جگہ پر بھی قبضہ نہ جمالیں۔ مٹا دیا۔ [35]
- سرسر ضلع حصار میں بھی ایک استھان ایک پریمی مسلمان نے گرو جی کی یادگار تعمیر کروایا تھا۔ [36]
- گرو جی کی ایک یادگاری ایک اور استھان کے جسے عام طور پر گوردوارہ نگاہا صاحب کہا جاتا ہے۔ مسلمانوں نے تعمیر کرایا ہوا ہے۔ [37]
- بالاکوٹ میں می گرو جی کی یاد میں ایک استھان وہاں کے مسلمانوں نے تعمیر کرایا تھا۔ [38]

- ایمن آباد ضلع گوجرانوالہ میں گرو جی کی ایک یادگار" روڑی صاحب ہے اس کی تعمیر محمد شاہ بخاری نے کروائی تھی۔ (39)
- حسن ابدال میں حضرت حسن کے ساتھ بابا کے اچھے تعلقات تھے۔ ایک روایت کے مطابق حضرت حسن صاحب نے پہاڑی سے ایک پتھر بابا کی طرف پھینکا۔ بابا نے وہ پتھر اپنے پنجے سے روکا۔ پنجے کا نشان پتھر پر پڑ گیا۔

یہی پنجہ صاحب کی وجہ تسمیہ ہے۔ گوردوارہ پنجہ صاحب سے متعلق بھی سکھ تاریخ میں مرقوم ہے کہ اس میں حوض اور بارہ دری وغیرہ ہے اس کی تعمر خود شمش الدین نے کروائی تھی۔ (40)

- گیانی گیان سنگھ جی بیان کرتے ہیں کہ جب اورنگ زیب بادشاہ آسام کی ہم نفت کرکے واپس آیا تو راجا بشن سنگھ کے کہنے پر اس کی فوج کے تمام سپاہیوں سے مٹی کی پانچ پانچ ٹوکریاں گرونانک جی کی یادگار کے بنانے کے لیے ڈالی تھیں۔ (41)
- گیانی گیان سنگھ جی نے اس سلسلہ میں یہ بھی بیان کیا ہے کہ مسلمانوں نے گروی کی جتنی جاگیریں بنوائی تھیں ان کی شکل عموماً مساجد کی مانند ہیں۔ جیسا کہ ان کا بیان ہے کہ جہاں جہاں ادھر (اسلامی ممالک میں) گرو جی گئے۔ وہاں باباجی کے مکان مساجد کی شکل میں بنے ہوئے ہیں اور انہیں ولی ہند کے نام سے موسوم کیا جاتا ہے۔ (42)
- گرونانک جی کی یاد میں ایک گردوارہ بیرصاحب بنایا گیا ہے اس کے متعلق ایک سکھ ودوان نے بیان کیا ہے کہ ایک اور روایت کے مطابق گردوارہ بیرصاحب والے مقام پر ایک مسلمان صوفی اللہ دتہ رہا کرتا تھا۔ ندی کی طرف جاتے ہوئے گرو جی روزانہ اس فقیر سے مل کر جایا کرتے تھے۔ ایک دن صوفی اللہ دتہ شاہ صاحب نے گرو صاحب سے کہا کہ میں اپنے مہمان کی اب مزید خدمت نہیں کرسکتا۔ اس لیے اب میں اپنا مکان ہی مہمان (گرو جی) کو پیش کرتا ہوں۔ (43)
- سکھ تاریخ میں مرقوم ہے کہ رائے بلار ننکانہ صاحب کا رئیس مسلمان راجپوت تھا۔
- ایک تالاب ننکانہ صاحب میں گرو جی کی یادگار کے طور پر رائے بلار نے بنوایا تھا۔ (44)

- معتبر بزرگ بھائی کیسر سنگھ جی چھبر بیان کرتے ہیں کہ گرو جی کی وفات کے بعد ان کی یاد کے طور پر کہ مسلمانوں نے گرو جی کی وفات کے بعد ان کی یاد کے طور پر ایک مسجد بنوائی تھی اور ایک کنواں بھی بنوایا تھا۔ چھبر صاحب نے ان دونوں چیزوں کا اپنی آنکھوں سے مشاہدہ کیا تھا۔ (45)

گرو نانک سنہ ۱۵۳۹ء کو کرتار پور میں فوت ہوئے تو روایت کہ مطابق مقامی سکھ، ہندو اور مسلمان ان کی آخری رسومات کے حوالے سے آپس میں لڑنے لگ گئے۔ دونوں اپنی اپنی مذہبی روایت کے مطابق ان کی آخری رسومات کرنا چاہتے تھے۔ اس پر اختلاف پایا جاتا ہے، تاہم اس بات پر اتفاق ہے کہ بابا گرو نانک کی میت چادر کے نیچے سے غائب ہو چکی تھی اور اس جگہ مقامی لوگوں کو پھول پڑے ملے تھے۔

☆☆☆

حوالہ جات

☆ پروفیسر، گورنمنٹ اسلامیہ کالج برائے خواتین، فیصل آباد

1- ''شری گرو نانک دیو''، انسائیکلوپیڈیا آف سکھ ازم (انگریزی زبان میں)، پنجاب یونیورسٹی پٹیالا، اخذ شدہ بتاریخ یکم اگست ۲۰۱۶ء

2- تارا ہائیر Economic History of Sikhs: Sikh Impact Volume1 (سکھوں کی معاشی تاریخ: سکھ اثرات جلد 1)، سرے، کینیڈا: انڈو-کینیڈین پبلشرز)14۔

3- داویندر سدھو۔ Civil Rights in Wartime: The Post-9/11 Sikh Experience (زمانہ جنگ میں شہری حقوق: 9/11 کے بعد سکھ تجربات)، ایش گیٹ پبلشنگ لمیٹڈ،)26۔

4- "Bhai Gurdas Vaaran" (پنجابی گرمکھی، انگریزی زبان میں)، سرچ گروبانی، اخذ شدہ بتاریخ یکم اگست ۲۰۱۶ء

5- مانی سنگھ، ''سکھ اتہاس''، ایجوکیشنل پبلشرز، ۱۸۶۹ء، ص ۵۱

6- لوئس فینیچ، ''تواریخ گرو خالصہ'' ترجمہ (ویر دیو)، امرتسر کتاب گھر، امرتسر، ۱۹۳۰ء، ص ۷۸

7- محمد لطیف، ''سیرۃ المتاخرین'' سول اینڈ ملٹری گزٹ پریس، لاہور، ۱۸۸۸ء، ص ۳۸۲

8- مرنا سنگھ بھائی، ''جنم ساکھی'' ترجمہ (اجیت سنگھ) اورینٹل پبلی شنگ ہاؤس، نئی دہلی، ۱۸۹۰ء، ص ۸۹

9- چرن سنگھ کوہلی، '' تواریخ گرو خالصہ'' ترجمہ (شری کانت) امرتسر کتاب گھر، امرتسر، ۱۹۱۰ء، ص ۳۶

10- جودت سنگھ ہرنالوی، ''گرو دھام سنگرہ'' ترجمہ (اجیت سنگھ)، خالصہ پریس دہلی، ۱۸۸۰ء ص ۱۵۹

11- کلدیپ سنگھ نیر'' جنم ساکھی بھائی منی سنگھ'' ترجمہ (ویر دیو)، امرتسر کتاب گھر، امرتسر، ۱۸۸۸ء، ص ۳۵۰

12- اجیت گرو نانک نمبر ۱۹۶۷ء، دہلی، شمارہ نمبر ۴، جلد نمبر ۱

13- دیپ کوہلی سنگھ،’’ گرومت درشن‘‘ ترجمہ(لوگی سنگھ) اورینٹل پبلی شنگ ہاؤس، نئی دہلی، ۱۹۳۰ء،ص ۱۱۶

14- چاند دیو،’’جنم ساکھی قلمی‘‘ ترجمہ(اجیت سنگھ) یونائیڈ سکھ آرکنا گزیشن، کینڈا، ۱۹۶۰ء،ص ۳۷۳

15- ایضاً،ص ۲۵۷-۲۵۸

16- چرن سنگھ کوہلی،’’خالصہ دھرم شاستر‘‘ ترجمہ(شری کانت) ص ۲۳۵

17- کبیر نانک،’’سکھ اتہاس‘‘ ترجمہ(انو جالندھری) ایجوکیشنل پبلشرز، نئی دہلی، ۱۸۶۹ء،ص ۲۷

18- اخبار امرتسر،’’عبرت نامہ‘‘ ۸ جنوری ۱۹۳۱ء،ص ۱۴۱

19- گروگرنتھ،’’راگ رام کلی‘‘، محلّہ ۵،ص ۱۲۳۴

20- مانی سنگھ،’’گوڑی سکھمنی‘‘، محلّہ ا،ص ۴۳۰

21- ماگھی بھائی،’’بالا والی وڈی‘‘، محلّہ ۳،ص ۴۴۰

22- گوروگرنتھ،’’وار ماجھ شلوک‘‘، محلّہ اردو،ص ۱۱۹

23- اخبار امرتسر ۸/جنوری ۱۹۳۱ء

24- فرید ماسٹر،’’میکاف الناس‘‘، چندی گڑھ یونیورسٹی، طبع ششم، حصہ اول، چندی گڑھ ۱۹۹۰ء،ص ۱۴۷

25- رسالہ خالصہ،’’پارلیمنٹ گزٹ‘‘ مارچ ۱۹۵۹ء

26- اکجوت سنگھ ہرتاوی،’’گرونانک جوت تے سروپ‘‘ (ترجمہ) وریندر سنگھ، خاصلہ پریس، دہلی، ۱۸۹۰ء،ص ۱۹

27- عادسنگھ دیوانہ،’’اداسی سکھ نہیں‘‘ ہند اسلامی کلچرل پبلی شرز، دہلی، ۱۹۹۰ء،ص ۲۲

28- اخبار موجی-۱۸/جنوری ۱۹۳۸ء

29- رسالہ خالصہ پارلیمنٹ گزٹ مارچ ۱۹۶۲ء

30- کرتار سنگھ گیانی،’’سفر نامہ کرتار سنگھ گیانی‘‘ امرتسر کتاب گھر، امرتسر، ۱۹۷۵ء، ۳۶

31- انو جالندھری،’’شیر پنجاب شہدی‘‘ بمز ۱۹۴۰ء، مدیر یوگی سنگھ، دہلی

32- قدرت دیو تیجا،’’افغانستان وچ اک مہینہ‘‘ (ترجمہ) اجیت سنگھ، خالصہ پریس، دہلی، ۱۹۹۵ء،ص

۸۸

33- شری کانت، ’’گوردوارے درشن‘‘ (ترجمہ) ورنیدر سنگھ، اورینٹل پبلی شنگ ہاؤس، دہلی، ۱۹۳۰ء، ص ۳۷-۴۰

34- شری کانت، ’’گردورہ درشن‘‘ (ترجمہ) ورنیدر سنگھ، ۱۹۳۷ء، ص ۵۱

35- نانک جی پرکاش ،عبادت، (ترجمہ) کرتار سنگھ کیانی، چندی گڑھ یونیورسٹی، چندی گڑھ، ۱۹۹۰ء، ص ۱۷۲

36- شری کانت، ’’گوردوارے درشن‘‘ (ترجمہ) ورنیدر سنگھ، ۱۹۳۰ء، ص ۴۴

37- چرن سنگھ کوہلی، ’’خورشید خالصہ‘‘ (ترجمہ) واسو چہال، ۱۹۶۰ء، ص ۲۲۲

38- گلو دیو شمشیر، ’’ قارگرو دھام سنگرہ‘‘ (ترجمہ) انو سنگھ، یونائیٹڈ پرنٹنگ پریس، کینڈا، ۱۹۸۰ء، ص ۱۳۸

39- گلو دیو شمشیر، ’’گرو دھام سنگرہ‘‘ (ترجمہ) انو سنگھ، یونائیٹڈ پرنٹنگ پریس، کینڈا، ۱۹۸۰ء، ص ۲۸

40- ایضاً، ص ۳۴

41- چرن سنگھ کوہلی، ’’تواریخ گرو خالصہ‘‘ (ترجمہ) شری کانت، ص ۱۴۳۷

42- ایضاً، ص ۱۴۴۵

43- رسالہ سیس گنج دہلی نومبر-دسمبر ۱۹۶۹ء

44- مہان کرشن، ’’جنم ساکھی چھوٹی‘‘ (ترجمہ) اجیت سنگھ، خالصہ پریس، دہلی، ۱۸۶۷ء، ص ۹۹

45- چرن دوجا، ’’بنساول نامہ‘‘ خالصہ پریس، دہلی، ۱۸۹۰ء، ص ۴۳